

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№1 (108)

Астана
2025

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– Саяси ғылымдарының кандидаты (алқа төрағасы) (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЙМҰХАМБЕТ
Жанат Әскербекқызы

– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ЖАБАҒИН
Мақсат

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

СЫДЫҚОВ
Айбек Жексеналыұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

БИҒОЖИН
Ұлан Зейноллаұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD докторы (Қазақстан)

ДЮПЮЙ
Пауло

– PhD докторы (Қазақстан)

ҚАРА
Әбдуақап

– доктор, профессор (Түркия)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор (АҚШ)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)

РАДИВОЖЕВИЧ
Мильяна

– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– Candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Aibek Sydykov	– Doctor PhD (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– Doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– Кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЙМУХАМБЕТ
Жанат Аскербековна

– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ЖАБАГИН
Максат

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

СЫДЫКОВ
Айбек Жексеналыевич

– PhD доктор (Казахстан)

БИГОЖИН
Улан Зейноллаулы

– PhD доктор (Казахстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD доктор (Казахстан)

ДЮПЮЙ
Пауло

– PhD доктор (Казахстан)

КАРА
Абдукап

– Доктор, профессор (Турция)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор (США)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)

Радивожевич Мильяна

– PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

- Базылхан Н.* Түрік дәуірінің ғұрыптық кешендері мен бедіз-тас мүсіндері: этномәдени сипаттамасы
Bazyilkhan N. Memorial Complexes and Stone Sculptures-Bediz: Ethnocultural Characteristics of the Turkic Period
Базылхан Н. Поминальные комплексы и каменные изваяния-бедиз: этнокультурная характеристика тюркского периода.....6

Этнология / Ethnology /Этнология

- Абдукамалова Э.С.* Қазақтардың темір ұсталығына қатысты сакралды ұғымдағы тілдік бірліктердің этномәдени семантикасы
Abdukamalova E.S. Ethnocultural Semantics of Linguistic Units of Sacred Significance Associated with Blacksmithing among Kazakhs
Абдукамалова Э.С. Этнокультурная семантика языковых единиц сакрального значения, связанных с кузнечным ремеслом у казахов.....30
- Алиев А., Аманова Б.* Қарабах халқының рухани мәдениеті (халық ауыз әдебиетін этнографиялық тұрғыдан зерттеу)
Алиев А., Аманова Б. Духовная культура Карабахского народа (Этнографическое исследование народной устной литературы)
Aliyev A., Amanova B. From the Spiritual Culture of the Population of Karabakh (Ethnographic Study of Folk Tales).....50
- Мамедова И. Г.* Әзірбайжанның су жүргізу жүйесіндегі кәріздер
Mammadova I. G. The Role of Qanat in the Water Supply Sistem of Azerbaijan
Мамедова И. Г. Кяхризы в системе водоснабжения Азербайджана.....60
- Алиев А.* Караязы облысының рухани мәдениеті (Тахла Чуқай халқының материалдары негізінде)
Aliyev A. From the spiritual culture of the Karayazi region (based on the materials of the population of Tahla Chukay)
Алиев А. Из духовной культуры региона Караязи (на основе материалов населения Тахла Чукай).....73

Тарих/ History / История

- Серікбаева С.А., Шаметов С.Т.* Қазақ хандығы жауынгерлерінің әскери өнері
Serikbayeva S.A., Shametov S.T. Military Art of the Warriors of the Kazakh Khanate
Серикбаева С.А., Шаметов С. Т. Военное искусство воинов казахского ханства.....88
- Ақтайлақ Б.Б.* Қазақстан тарихнамасындағы ақпараттық текетірес: цензура жағдайында баламаларды іздеу
Aktailak B.B. Information confrontation in the historiography of Kazakhstan: search for aternatives under conditions of censorship
Ақтайлақ Б.Б. Информационное противостояние в историографии Казахстана: поиск альтернатив в условиях цензуры.....100

Ғылым жаңалығы / Science news / Новости науки

- Абдукамалова Э. С.* Ибраева А.Ф., Мәлікова С.З., Тайшыбай З.С. «XX ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі» монографиясына, Ибраева А.Ф., Мәлікова С.З., Тайшыбай З.С., Темірханова А. «Қазақстанның солтүстік өңіріндегі Алаш қозғалысы мұрағат деректерінде» мұрағаттық құжаттар және материалдар жинағына шолу.....115

Археология/ Archaeology/ Археология

<https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.01>

МРНТИ 03.41.01

Базылхан Н.

Тюркская Академия

Астана, Казахстан

e-mail: napilbaz@gmail.com

ПОМИНАЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ И КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ-БЕДИЗ: ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТЮРКСКОГО ПЕРИОДА

Аннотация. В древнетюркские времена существовали особые обряды погребения умершего человека или покойного. Одним из таких ритуалов является создание специального ритуального, поминального комплекса, посвященного духу покойного, где лицо и личность умершего вырезаются из специальных камней. Древние тюрки называли его «бедиз» (др.-тюрк.: bediz > бедиз «каменные изваяния»). Такие бедизы в изобилии встречаются по всей Евразии, а искусство резьбы по ним стало особой традицией и особенно развилось в тюркскую и кыпчакскую эпоху. В статье рассматривается этнокультурное значение изучения ритуально-поминальных комплексов древних тюрков Великой степи, их компонентов – barıq>барыка (основное сооружение комплекса, каменные стены), bediz>бедыза (каменные изваяния), bitigtaş>битиктаса (камень с надписями), ряда balbal>балбалов, ориентированных на восток, и водосточного рва, системы земляных ограждений, кирпичного пола. У древних тюрков существовала традиция создания могильников, скальных захоронений и ритуально-поминальных комплексов и оградки. Они бывают большими и малыми, в зависимости от титулованного статуса политической и военной структуры Тюркского каганата. В статье автор попытался возродить названия на древнетюркском языке. В рамках исследования использованы сравнительно-сопоставительный анализ археологических комплексов, этимологическое исследование терминов и интерпретация письменных источников, в частности древнетюркских памятников письменности и китайских хроник, а также анализ этнографических материалов, обнаруженных в ходе археологических раскопок.

Ключевые слова: древние тюрки, бедиз, каменные изваяния, поминальные комплексы, оградки, барык, каменные захоронения, скальные захоронения, Великая Степь.

Для цитирования: Базылхан Н. Поминальные комплексы и каменные изваяния-бедиз: этнокультурная характеристика тюркского периода // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 6-29 с. (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.01>

Введение

На огромной территории Евразии в период существования империй со строгим военно-политическим и законным управлением (IV–XIV вв. н.э.) хоронили останки великих каганов, аристократов и героических предков воинов (иногда в строгой секретности). Существовал традиционный обычай возводить святилище или особый поминальный комплекс для святого духа, вознесшегося на небеса к Тенгри, что на древнетюркском языке выражалось как **Tenri uctu** > («взлетевший в небо – Тенгри»).

А также существовали особые ритуальные действия, поклонения культу предков, жертвоприношения и другие социально важные обряды. Иными словами, древние и средневековые кочевники хоронили умершего, строили на месте его рождения специальный поминальный комплекс и отмечали его годовщину (седьмой день, сороковой день, первая годовщина после смерти и др.). Эти древние памятники, посвященные умершим, в целом можно разделить на усыпальницы (погребения), поминальные комплексы, а также скальные захоронения. Одной из характеристик погребальных могил и поминальных (ритуально-жертвенных) комплексов является различия в размерах форм (большие и малые) в зависимости от социального статуса: каганы, правители племен, военные вожди, главы родоплеменных союзов, воины-герои. Поэтому форма, структура, составные части и композиция этих памятников становятся более ясными в результате археологических раскопок. В связи с этим классификация погребальных могил и поминальных

комплексов будет основана на периодах существования государств:

1. Погребальные могилы и поминальные комплексы древности (V–I тыс. до н.э.).

2. Погребальные могилы и поминальные комплексы Гуннского периода (IV–III вв. до н.э.).

3. Погребальные могилы и поминальные комплексы Сяньбийского и Жужанского периодов (III–V вв. н.э.).

4. Погребальные могилы и поминальные комплексы Тюркского периода (V–IX вв.).

5. Погребальные могилы и поминальные комплексы Киданского периода (VII–XI вв.).

6. Погребальные могилы и поминальные комплексы Огузо-Кыпчакского периода (X–XV вв.) и Монгольского периода (XIII–XIV вв.).

7. Погребальные могилы и поминальные комплексы Ханского периода (в частности, Казахского ханства) (XV–XIX вв.).

Среди них будут рассмотрены погребальные могилы, поминальные комплексы и каменные изваяния древнетюркского периода, а также кратко изложены основные характеристики археологических памятников Тюркского периода.

Замечательная и неповторимая история Тюркской империи (Тюркского Эля) (VI–IX вв.) оставила богатое культурное и историческое наследие, особенно в области археологии. На обширных просторах Евразии сохранилось множество памятников, среди которых значительная их часть находится на территории современной Монголии, Казахстана, Алтая, Хакасии, Тувы, Киргизии, Восточного Туркестана (Китай) и других регионов (Сэр-Оджав,

1958: 61-68; Сэр-Оджав, 1970; Сэр-Оджав, 1977; Кубарев, 1984; Худяков, 1985: 168-184; Кубарев, 2005; Худяков, Табадиев, 2009).

Хотя было проведено много исследований по погребениям тюркского периода, но до сих пор не найдены могилы каганов, тегин, известных аристократов (Самашев, Базылхан, Баяр, 2009: 30-40).

В период Тюркской империи (VI-IX вв.) после смерти или гибели во время военных походов и сражений в честь военно-политических элит и беков-аристократов, таких как каган, тегин, шад, апыт, буюрук, тархан, тудын, тутык, строились специальные поминальные комплексы, где совершались традиционные обряды и особые ритуалы, а также жертвоприношения.

Наряду с такими первозданными комплексами древних тюрков существовали и могильные погребения.

Материалы и методы исследования

В рамках исследования использованы сравнительно-сопоставительный анализ археологических комплексов, этимологическое исследование терминов и интерпретация письменных источников, в частности древнетюркских памятников письменности и китайских хроник, а также анализ этнографических материалов, обнаруженных в ходе археологических раскопок.

В результате многолетних археологических разведок и раскопок автором были собраны и изучены обширные материалы, преимущественно из Монголии, Казахстана, Кыргызстана, а также из Тувы и Хакасии (РФ) и города

Сиань (КНР). В работе использованы прорисовки, фотоматериалы, а также архивные документы, хранящиеся в различных музеях.

Анализ

В целом, все конные кочевники, включая тюркского периода, хоронили погибших воинов и героев вместе с их конями, вооружением и одеждой (шапками, плащами, поясами, щитами, шлемами, доспехами, мечами, луками, стрелами, копьями, чашами и др. предметами). В ходе археологических раскопок было обнаружено многочисленные каменные насыпи или каменные могилы, известные как **«захоронения с конями»** (Гаврилова, 1965; Курманкулов, 1980:191-197; Баярхүү, 2015:161-171; Баярхүү, Төрбат, Жиксар, 2017: 211-230).

Наряду с этим, в последнее время были обнаружены захоронения в скальных ямах, или так называемые **«скальные захоронения/погребения»** (Мэнэс, Билэгт, 1992 :155-159; Төрбат, Батсүх, Батбаяр, Баярхүү, 2008: 274-292; Эрдэнэбат, Амартүвшин, 2010) (в древнетюркском языке **qaya** > хая (скала), в монгольском языке **qada** > када, хад) с музыкальными инструментами, халатами, оружием, седельными уздечками и другими предметами погребального инвентаря.

Также прослеживается влияние форм захоронения в китайском стиле в виде погребений под землей или **«подземных мавзолеев»** (Талын морьтон дайчдын өв соёл, 2014).

Погребальные могилы тюркского периода. На огромном пространстве Евразии зафиксировано и раскопано множество могильников. Они расположены на территории

современного Казахстана, Монголии (Цэвээндорж, Баяр, Цэрэндагва, Очирхуяг, 2008), Республик Хакасии, Алтая (Евтюхова, 1948) и Тывы Российской Федерации, Восточного Туркестана (Худяков, 1998: 215–219), Внутренней Монголии (Китай), а также бассейнов рек Итиль (Волга) и Дон (Украина) (Степи Евразии в эпоху средневековья, 1981).

Археологические раскопки показали, что практика хоронить героев вместе с их конями, закапывать их камнями и отправлять на небеса к Тенгри является распространенной. У древних кочевников, в том числе у тюрков, существовала давняя традиция хоронить своих умерших «на том месте, где они родились, в воде, где их омыли». Иногда тело умершего кагана и представителей элиты общества хоронили строго и тайно, так как это было государственной тайной, после чего на этом месте поблизости возводились поминальные комплексы.

Поминальные комплексы тюркского периода. Данные комплексы в большом количестве обнаружены по всей Евразии, особенно в Центральной Азии. В ходе археологических раскопок в этих комплексах не обнаружено останков человеческих костей (трупов). Нобольшинствопоминальных больших комплексов, построенных в честь каганов и аристократов, сосредоточны на территории современной Монголии (свыше 100 памятников) (Баяр, 2007: 80-115), Казахстана, в Восточном Туркестане.

Результаты

Первоначально исследователи считали эти комплексы «гробницей или могилой» (Радлов и др.), но

в них не было найдено ни одной человеческой кости или трупа. Поэтому в настоящее время установлено, что они являются поминально-ритуальными сооружениями, а не погребальными.

В комплексах в честь павших героев были построены огороженные сооружения – «**оградки**», имеющие на древнетюркском языке название **barıq** > «**барык**», и на востоке, со стороны восходящего солнца устанавливалась каменная статуя, представляющая реальный образ героя. Размещение каменных статуй (изваяний с человеческими фигурами) в поминальном комплексе аристократов и беков было тесно связано с поклонением небу-Тенгри и почитанием душ покойных.

Социальными задачами подобных комплексов являются совершение молитв духам предков, ушедших на небеса - Тенгри, восхваление их «тысячелетней славы», воспитание и обучение потомков воинско-героическим традициям предков, укрепление воинского духа молодого поколения. Здесь также осуществлялись обряды согласно традициям сватовства, обычаи объединения родоплеменных и этнополитических союзов, сохранения братства и единого согласия. В этих комплексах познавали и обозначали истинных врагов, совершали воинские присяги (**ant** > ант, «клятва»), призывая священные духи великих героев, усердно просили их благословения и пожеланий. Кроме того, здесь проводились сложные политические и социальные этнические обряды и ритуалы.

Одним словом, сложившаяся традиция установления поминальных комплексов с каменными изваяниями передавались из поколения в поколение.

Это главное «ядро», центральное сооружение древнетюркской мудрости, где совершались важные ритуалы, вносящие большой вклад в развитие родоплеменных и общественных отношений в целом, как важных государственных атрибутов существования.

Форма и состав, а также конструкции древнетюркского поминального комплекса отличается от военно-политического и социального статуса покойного. Но в целом самыми широко распространенными структурами поминального комплекса являются оградки (каменные плиты) с каменными изваяниями и балбалами (каменными цепями).

В древнетюркском языке сохранились такие названия, как основное сооружение **bariḡ** > **барык** с ограждением из каменных плит, **bitigtaš** > битигташ (камень с письменами) – стелы с надписями (символический эпитет **benḡütaš** > бенгуташ «вечный камень»), и ее основания – постаменты (камни с изображением черепахи), **bediz** > бедиз – каменные изваяния (каменная статуя или скульптура человека), **balbal** > балбал – каменные цепи или ряды камней (количество составляет 10 – 1 000 и больше; участники обряда выставляют ряд камней) и каменные изваяния в виде животных (льва, оленя, косули, барана, овцы, ягненка). В этом комплексе совершались жертвоприношения, проводилась поминки «ас» (трапезы), большой социальный ритуал **йогу** > йоги в честь предков (Базылхан, 2009:74-76).

Barïḡ > **барык**. Название ограждения из каменных плит, а иногда и большого сооружения, являющегося основным сооружением комплекса

поминального характера. Барык – слово из древнетюркской письменности, означающее «сооружение, здание, огороженное сооружение» и являющееся общим названием подобного комплекса.

Данное понятие можно встретить на древнетюркских каменных стелах:

barïḡ itḡüči – мастер барыков, **aṇar adinčiy barïḡ yaraturtim** – создали большой громадный барык, **aṇar tašiy barïḡin yaradim** – высечен большой каменный барык, **ičün tišin adinčiy barïḡ urturdim** – построен целый большой барык (стелы в честь Кюльтегина и Бильге-кагана), **barïyma bardï** барыгма барды – пошел на барык (стела в честь Кули-чуря), **ebin barïḡin buzdim** – уничтожил барык и юрту (в стеле в честь Кюльтегина), **ebin barïḡin yilqışin yulmadim** – не отнял у него дом, его барык, его коня (в стеле в честь Эль Этмиш Бильге-кагана). В то же время древнетюркском письменном языке **eb barïḡ** > **eb baryk** имеет значение «дом, жилище, жилище и имущество», а в своем знаменитом энциклопедическом словаре «Сборнике тюркских языков» (Дивани лугат ат-турк) Махмуд Кашгари разъясняет его как **barïḡ** > барык имущество (Mahmud Kaşgari, 1986:333). В монгольском письменном языке есть такие слова, как **ger baraḡa** > **гер бара** – юрта и имущество (Sečenčoytu, 1988:681, 685).

Древнетюркские поминальные комплексы мемориально-жертвенно-ритуального характера по своему составу или конструкции можно классифицировать следующим образом.

Поминальные комплексы, посвященные каганам, тегинами ябгу. Они состоят из: 1. барык сооружения; 2.

строения с остроконечной вершиной; 3. каменной плитной ограды (или каменных насыпей); 4. «квадратного жертвенного алтаря (кубического камня с отверстием)»; 5. каменного изваяния – бедиз; 6. камня или стелы с надписями; 7. каменной статуи в виде охотничьего зверя – льва, барана, оленя; 8. основания стелы или постамента в виде черепахи или квадратного камня; 9. балбалов или ряда каменных цепей. К таким огромным сооружениям относятся поминальные комплексы Кутлук Ельтериш кагана («Номгон-2»), Бильгэ-кагана, Кюльтегина, «Шивээт толгой», «Шивээт-улан» (Қыдырәлі, Цэвээндорж және т.б., 2018: 9-29), «Унгэт», «Тарни», «Шатар чулуу», «Тоглохын тал» (Войтов, 1996), «Елеке-сазы» и др.

Поминальные комплексы, посвященные шадам, тарханам, буюрукам, чурам. Данные комплексы состоят из: 1. барык сооружения; 2. каменной плитной ограды (каменных насыпей); 3. каменного изваяния – бедиз; 4. камня или стелы с надписями; 5. Каменной статуи в виде животных; 6. балбала или рядов камней. К ним относятся комплексы Тоньюкука Бойла тархана, Чыкан Кули-чура, Алтан тамган тархана, «Дадга», «Нарийн хоолой» и др.

Поминальные комплексы, посвященные тудуну и тутуку, состоящие из: 1. барыка – ограды из каменных плит, каменной насыпи; 2. каменного изваяния – бедиз; 3. камня или стелы с надписями; 4. балбала или ряда камней.

Поминальные комплексы, посвященные главам племени, состоящие из: 1. барыка – ограды из каменных плит, каменной насыпи; 2. каменного изваяния – бедиз; 3. балбала

или ряда камней.

Поминальные комплексы, предназначенные для простых людей. Данные комплексы состоят из: 1. барыков (стены с каменными плитами, каменные насыпи); 2. каменного изваяния – бедиз, или вертикальных камней с рисунками.

В древнетюркских поминальных комплексах, независимо от их размера, в западной части всегда располагается каменная ограда с плитой квадратной формы, напоминающая «сундук» (каменный ящик). Известно, что древние тюрки называли ее «барык». На плитах этих каменных ограждений часто вырезаны изображения, тамги, надписи, а также изображения хищных птиц и львов. Это важный археологический источник, который подчеркивает социальное положение поминального комплекса.

Исследователи интерпретировали значение квадратной ограды или ящика поминального комплекса как «вселенная», «символ мира», «модель мира» (Ермоленко, 2004), «гора мироздания», «главное дерево», «главное жертвенное сооружение» и т.д. А также некоторые считают, что барык является «символом юрты» покойного (Кубарев, 1984:179-180).

По нашим данным, традиция строить барык не является «горой мироздания», «моделью мира» или «главным деревом» древних тюрков. Вот описание «сундука» (другая форма его символа – тускииз, сырмак), который умерший использовал в качестве имущества при жизни: данный камень квадратной формы (и пятая сторона для покрытия четырех сторон) является пятигранным с накладкой. Эта панельная ограда должна находиться

в задней части комплекса, т.е. начиная от восходящего солнца, следовали балбалы-ряды камней, затем стела с надписью, каменное изваяние-бедиз и, наконец, панели ограды располагаются на западе. Поэтому, когда древние тюрки строили поминальный комплекс или барыковое сооружение для умершего, они ставили его как символ покойного, его семьи, и как символ «сундука» (тускииз, сырмак), который семья хранила в доме. Таким образом, панели оградок вырезались и украшались узорами и орнаментами, их установка сопровождалась особым почтением. В этом проявляется историко-культурная традиционная связь: узоры и орнаменты, изображенные на каменных плитах барыка, можно сравнить с орнаментами на сундуках, тускиизах (настенных кошмах) и сырмаках (вышитых кошмах, по-монгольски «ширдэг») тюркских народов, особенно казахов, кыргызов, хакасов и других этносов.

Некоторые из «барыков» в поминальном комплексе имеют отверстие в центре квадратного камня оградки. Сюда входят комплексы Тоньюкука, Их хануйн нуур и Куличура.

Также в комплексах Кюльтегина и Бильге-кагана и Кутлуг кагана (Kıdıralı, Enhtör, Bazylkhan v.s., 2022: 1-22; Энхтөр, Кыдырали, Базылхан ба бусад, 2022: 69-86.) встречаются камни кубической формы с аналогичными отверстиями, как алтарь.

Историко-культурное и ритуальное значение данных плит и блоков-кубов с отверстиями до конца не изучено и не ясно. Исследователи называли эти камни с отверстиями «местом, где разжигают огонь», «местом, где сжигают пищу для пиршества и пищу для

жертвоприношений», «подложкой, на которую люди кладут камни», «основой флага», «жертвенным камнем», «саркофагом», «алтарем», «символом матери-земли», «каменным сосудом – поклонники или путешественники клали камни», «знаком зимовки», «мировым деревом», «деревянным столбом», «поминальным деревом-столпом» (Грач, 1961; Худяков, 1985: 168-184; Войтов, 1996:113-120).

Кроме того в 2001 г., в ходе археологических раскопок, проведенных профессорами Д. Баяром (Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi, 2001) и Хасаном Бахаром (Bahar, Çeçen, 2001) в поминальном комплексе Бильге-кагана, была обнаружена серебряная шкатулка с отверстием на одной стороне, в которой, по-видимому, находились ювелирные сокровища. Это очень похоже на кубические камни с отверстием посередине.

Строительство барык-сооружений, изготовление каменных изваяний, а также вырезанные из камня предметы, которыми пользовалась семья, имеют прямое отношение к обрядам отправления усопшего на небо-Тенгри и оплакиванию его утраты.

Из-за этого «барык» является традиционным символом ритуальной культуры с семантикой «места улетающих душ к небу-Тенгри», «из войлочного дома в каменный дом», «последняя остановка». На самом деле фраза «от юрты до скального дома» в монгольском языке («ханан гэрээс холдож, хаданд гэртээ ойртох») (Далай, 1959:33) является сохранившимся реликтовым выражением, исторически связанным с этим монументальным каменным ограждением и поминальным комплексом.

Таким образом, барык, или поминальный комплекс и каменное изваяние, является жертвенно-ритуальным комплексом, где проводятся ритуалы отправления усопшего на небо-Тенгри, обряды оплакивания, жертвоприношения, приношения пищи в определенный промежуток времени (семь, сорок дней, один год), а также местом проведения йогу-«поминок» усопшего.

В древнетюркском мировоззрении и поклонении Тенгри (Тенгрианстве) отсутствует понятие «страны ада» или «страшного горящего места».

В целом, нет ни одного барыка или поминального комплекса, где бы не были установлены каменные изваяния, ограды и балбалы.

Поэтому, в зависимости от военно-политической иерархии, мемориальные комплексы каганов, тегингов (князей), ябгу, шадов, буюруков, тарханов и военачальников различаются по своей конструкции и составным частям.

Исследователям известно, что большинство поминальных комплексов и памятников, связанных с историей древнетюркских каганов и правителей, обнаружено в Казахстане, Кыргызстане, Хакасии, Туве и их основная часть сосредоточена на территории современной Монголии. Установлено, кому они были посвящены поминальные комплексы и каменные статуи, например: Татпар-кагану (582 г.), Нири-кагану (599 г.), Кутлук кагану (682-692 гг.), Эль-етмиш Ябгу (728 г.), Кули-чуру (731 г.), Кюльтегину (732 г.), Бильге-кагану (734 г.), Алтан тамган тархану (735 г.), Тоньюкуку (719?/732-734 гг.), Эль-етмиш Бильге кагану (1-я стела – 760 г., 2-я стела – 762 г.), «Бомбогер» (745-755? гг.) и др (Базылхан, 2009: 23-25).

В Центральной Азии существует множество неоткрытых и малоизученных поминальных комплексов, неизвестно, кому именно они посвящены. Среди них есть комплексы с каменными изваяниями, изображающими знатных людей, сидящих со скрещёнными ногами в позах аристократов и элиты, подобных каганам и тегинам. Например, «Шатар чулуу», «Улхын булан», «Шивэт толгой», «Хогне Тарни», «Угумур», «Хушон тал», «Олон нуур» (Баяр, Мөнхтула, Хүрэлсүх, 2008:108-117), расположенные в Монголии, а также в Восточном Казахстане, где насчитывается более 80 поминальных комплексов. Также неизвестно, кому посвящены поминальные комплексы «Идэр», «Гиндин булаг», «Сэвж уул», «Унгет», «Дадга» и др.

Вместе с тем существуют памятники, на которых сохранились имена, высеченные на стелах и в наскальных надписях. Например, стела Акунчи буюрук Бука оглы («Харбалгас-2», VIII-IX вв.), Ягыз Чур («Тэвш», VII-VIII вв.), стела Бильге Чура («Дологодой», VIII-IX вв.), стела Кутлук Бага Тархана («Суджи», IX век), Кул тархан (на скальные надписи «Арханан», 732-734 гг.), Айчур (на скальные надписи «Дарви», IX век) и др.

Заключение

Bediz > бедиз (каменные изваяния). Каменная статуя с фигурой человека – одна из важнейших составляющих поминальных комплексов. В древнетюркской письменности каменные изваяния называются «бедиз». Статуя камня с человеческим обликом и фигурами – это уникальная неповторимая работа, сделанная искусными камнерезчиками по граниту,

мрамору, сланцу, песчаннику и др. камням для каждого человека, который ушел на небеса к Тенгри. Этимология слова «бедиз» восходит к корневому слову **bet-** > бет- «лицо, облик, тело, фигура» древнетюркского языка и напрямую связана со смысловым значением «камень, представляющий человеческое обличье». Оно этимологически связано непосредственно со словами **beye** > бие «тело, грудь, лицо» в монгольском и маньчжурском языках.

Также в скульптурном каменном изваянии изображены такие предметы, как **börük** > боюк – головной убор, **burum** > бурум – косички, **sırğa** > сирга – серьги, **ton** > тон – кафтан, халат, **etik** > етик – обувь, **beldik** > белдик – пояс, **pıçaq** > пичак – кинжал, **qılıç** > кылыч – меч, сабля, **sünüg** > сюрюг – копье, уау > яай – лук, **oq** > ок – стрела, **ayaq** > аяк – чаши, посуды, являются богатым источником и интересными материалами историко-этнологических исследований (Базылхан, 2014: 120-135).

Bedizçi > бедизчи (каменщик, резчик по камню, гравёр) – профессиональный каменщик или ремесленник, который вырезает различные виды камней для поминальных комплексов.

Balbal > балбал – длинный ряд столбообразных камней, ряд камней. Он входит в состав поминального комплекса, а происходит от древнетюркского слова **bal** > бал (корневое слово) «бить, молотъ, ударить», которое при повторении бал+бал > балбал обозначает «каменную метку, воздвигнутую в вертикальном положении».

В древнетюркских каменных надписях можно встретить использование данного понятия: **alp erin balbal qısdı** – установил балбал великого героя (в его честь), **Sabıra**

tarqan balbalı – (это) балбал Сабыра Тархана (стелы в честь Эль Итмиш ябгу, «Онгийн»), **aqanım qağan başlayu Baz qağanıy balbal tikmiş** – мой отец каган, начиная от Баз-хана, установил балбал (в его честь), **alp er erin ölürüp, balbal qılu bertim** – убил великого героя и воздвиг свой балбал (в его честь), **Uqug Senjünig balbal tike bertim** – воздвиг балбал Укука Сеньюна, **başlayu Qırğız qağanıy balbal tikdim** – начиная от Киргиз кагана (в его честь) воздвиг балбал (стела в честь Бильге-кагана и Кюльтегина). На некоторых балбалах обнаружены родоплеменные тамги (Батсүх, 2004:162-173; Қыдырәлі, Энхтөр, Базылхан және т.б., 2023:75), а также имена, записанные древнетюркской письменностью.

Yoγ > йог – древнетюркское название ритуальных обрядов, совершавшихся на поминальных комплексах. Оно имеет то же происхождение, что и монгольское **zoγuγ** > **зоог**, означающее «еда и питье» (yegütkekün?). В древнетюркский период для умерших строили поминальный комплекс, где проводилась сложная система обрядов и ритуалов. В рамках этой ритуальной церемонии совершались объявление о смерти, траур, жертвоприношение, поминки годовщины, а также обряды особого социального значения, такие как принесение присяги, свадебный ритуал, получение тамги или печати перед душой умершего. В надписи Эль-Етмиш Ябгу («Онгин») говорится: «**Bilge atačim yoγıñ aluruγıñın qazıantım**» – «Йог Бильге Атахима совершила трапезу».

yoγčı > йогчи, «скорбящий», «поминающий». Древнетюркский название участника поминальной церемонии и похоронного обряда.

yoğ ertürtümüz > йог ертуртумуз, «завершил йогу, проводил поминальные обряды».

siytači > сыгтачи, «плачущий, скорбящий». Участники в похоронных обрядах и а также обозначает исполнители оплакивающий традиции.

tilči > тильчи. «Посланник, сообщатель об известии». Гонец или всадник, разносящий весть о завершении церемонии или ритуала.

Таким образом, каждый, кто участвует в церемонии **yoğı** > йога (поминки, оплакивание), поспешно прибывает издалека верхом на лошади и, в качестве символического знака, устанавливает свой балбал для священной души умершего, чтобы помочь ей вознестись на небеса Тенгри, в высшую синюю вселенную.

Для этого каждый участник поминок привозит камни из своего края или берет их в окрестностях для установки балбалов в каменных рядах, в соответствии с рангом знати и порядком их прибытия, ориентируясь на направление восхода солнца относительно поминального комплекса.

Например, ряд балбалов в поминальном комплексе Кюльтегина достигает более 3 км. В настоящее время из множества оставшихся камней балбал насчитывается более 176, а также в поминальном комплексе Бильге-кагана сохранилось 10 балбалов с различными тамгами.

Кроме того, по нашим подсчетам,

в поминальном комплексе «Унгут» выявлено 653 балбала (Базылхан, 2005:114).

Bitigtaş – битигташ – камень с письменами или стела с надписями. Одним из основных главных компонентов поминального комплекса является стела с надписями. Древние тюрки собственную оригинальную (автохтонную) письменность называли **Türük bitig**¹ > тюркский битиг (письменность) (Радлов, 1911: 1775-1778; Ринчен, 1960:40; Марғұлан, 1984: 203-205; Марғұлан, 1991.: 70-76; Базылхан, 1984: 57). Эта письменность была создана на основе древних форм тамга-символов (графемы). Очень четко фиксировала структуру древнетюркского языка того времени и имеет «фоно-морфемную структуру», то есть фонема+морфема. Это – классическая общая письменность, объединяющая многие тюркские диалекты в одно правило, упрощающее запись тамга-знаками, и очень точно зафиксировавшая все языковые уровни (фонологический, лексический) и особенности сущности древнетюркского языка.

benğütaş > бенгуташ – «вечный камень», эпитет символа камня.

benğü > бенгу – «вечный», эпитет другого каменного символа.

benğü tike bertim > бенгу тике бертим – «поднял вечный (камень)» (стела Абакана (Е-48) и оленная камни Уйбат-I (Е-30)).

Мы можем с уверенностью сказать,

На древнетюркском языке: **bitig** > **bitig**. В переводе означает: «писмена, письмо, запись, текст». На древнетюркском **bitidim** – написал, **bitigme** – писавший, писарь. На современных тюркских языках сохранены в таких формах, как «**bitik**, **bitig**, **бижик**, **пичик**, **пічік**, **пытык**, **бүтүк**, **бідіг**». Древнее название **biti** – писать, > **bitig** > письмо, текст использовалось тюрками до XIV–XV вв. Встречаются в указе Тохтамыш хана (1393 г.) **bitidimiz** > пишем, написали, в произведении «Кодекс куманикус» **biti** > писать, **biti bitidim** написали письмо, **beş ayaçya bitidim** писал на пяти деревьях, **bitik** > писать, книга, текст, тетрадь, **bitikçi** > писарь, канцелярь, секретарь, писатель, библиотекарь. Существуют неправильные «искусственные» употребления, такие как «руническое письмо, руническая надпись».

что эта классическая письменность создана по приказу тюркского кагана (пока неизвестно?) в середине или в конце VII века (?) (Базылхан, 2003: 31-35; Базылхан, 2004: 258-269).

В Тюркском каганате приказы, указы, вынесение приговоров, опечатывание особых документов, отправка послов с письмами, переписка и другие важные государственные канцелярские дела осуществлялись с использованием тюркского битиг. Хранителя позолоченной печати кагана звали **tamyači** > «тамгачы», **altun tamyan tarqan** > «тархан золотой печати», а секретаря по документам – **bitigči** > «бітікші» – писарь. По приказу каганов история империи была записана тюркской письменностью на бумаге (на коже или других предметах) и высечена на вечных камнях (**bengütaš** > беңгүташ) в качестве назидания для потомков.

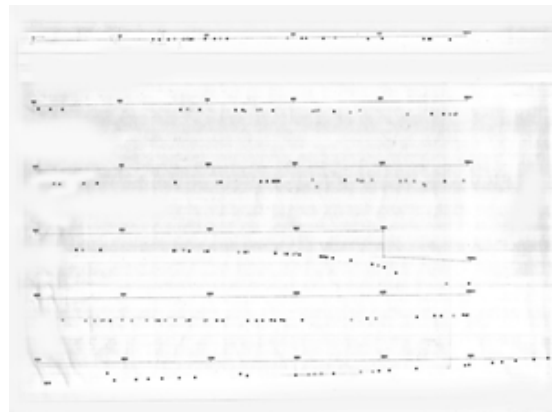
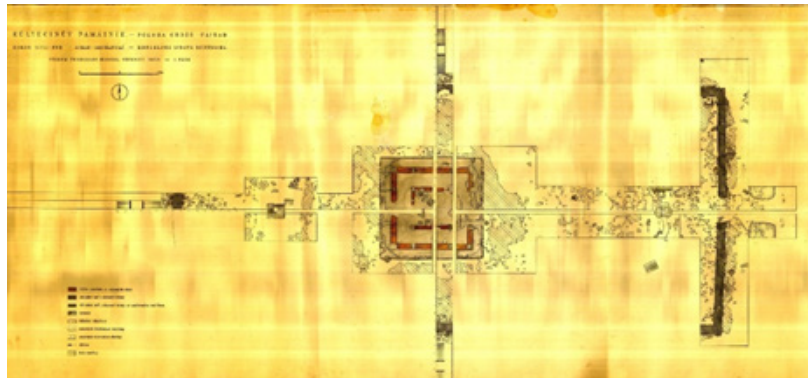
Вопрос состоит в том, где появился самый ранний памятник древнетюркской письменности. Насколько нам известно, самые ранние надписи тюркского алфавита, которые должны были быть написаны на коже, бумаге или дереве, до нас не дошли. С другой стороны, у нас имеется находка (IX-X вв.), сопоставляющая некоторые буквы тюркского алфавита на бумаге, найденной в Тойоке Турфана, с манихейскими буквами (Le Coq, 1909; Thomsen, 1912:181-227; Thomsen, 1928:

1082-1083).

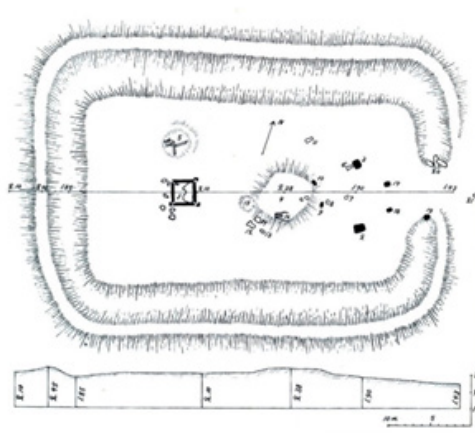
В стелах с древнетюркскими надписями военно-государственные титулы, такие как «каган, ябгу, шад, тегин, бек, таркан, чур, тутук, элтебер, сенгун, тирик», связаны с триальной структурой древнетюркской военно-политической системы: «толес» (восточный), «ич» (центральный), «тардуш» (западный). Существовала устоявшаяся практика возведения каменных статуй и вырезания надписей в соответствии с административной иерархией, титулами и званиями.

Каменные стелы с надписями, посвященные каганам, тегинам и ябгу, устанавливались на черепахообразных или специальных квадратных каменных основаниях, причём даже размер надписного камня зачастую был огромным. Например, Татпар-каган («Бугат»), «Хюйс Толгой – 1-й, 2-й» (The Khüis Tolgoi Inscription: Maue, Dieter, 2018: 291-301; Vovin, Alexander, 2018: 303-313; Solonggod Qurčabaγatur, 2019; Солонгод Л. Хурцбаатар, 2019), Кутлук каган («Номгон-2»), Кюльтегин, Бильге-каган, Эль-етмиш Ябгу 1, 2-й («Онгин»), Тоникуку 1, 2-й, Эль-етмиш Бильге-каган 1., 2-й», «Карабалгасун-1», «Шивээт улаан», «Бороо», а также Енисейские стелы. Известны также случаи, когда надписи вырезались на древних стелах или камнях с изображениями оленей, то есть использовались так называемые «оленные камни».

ПОМИНАЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ, ЗАХОРОНЕНИЯ, КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ (фотографии и прорисовки)

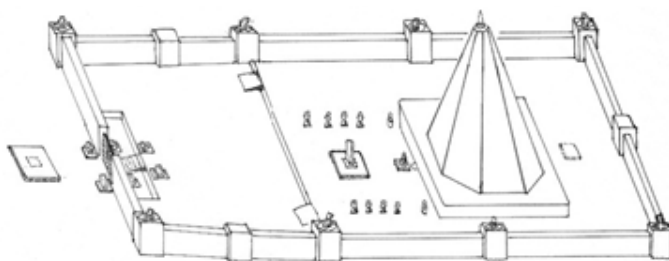

1. Поминальный комплекс Кюльтегина и его балбалы. Хошо-цайдам, Архангайская аймак, Монголия. Совместные чехословацко-монгольские археологические раскопки (Руководители: Намсрайн Сэр-Оджав, Лумир Йисл, 1958)
1. Memorial complex of Kultegin and his balbals. Khosho-tsaidam, Arkhangai aimag, Mongolia. Joint Czechoslovak-Mongolian archaeological excavations (Supervisors: Namsrain Ser-Odjaw, Lumir Yisl, 1958)

2. Поминальный комплекс Тоньюкука Баян-цогт, Центральная аймак, Монголия
План комплекса (Г.Й. Рамстедт, С. Пелси, 1909)

2. Tonyukuk Memorial Complex Bayan Tsogt, Central aimag, Mongolia
Plan of the complex (by G.J. Ramstedt, S. Pelsey, 1909)

3. Поминальный комплекс «Шивээт улаан».

Восьмигранное сооружение с квадратным фундаментами.

Совместные археологические раскопки Международной Тюркской академии и Института истории и археологии Монгольской академии наук, 2016-2019 гг.

(Фото дрона и прорисовка реконструкции: А. Энхтур, Б. Напил, 2018)

3. Memorial complex "Shiveet Ulaan".

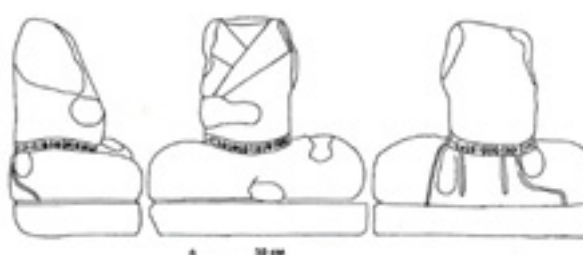
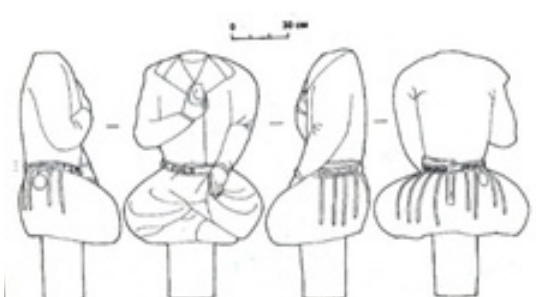
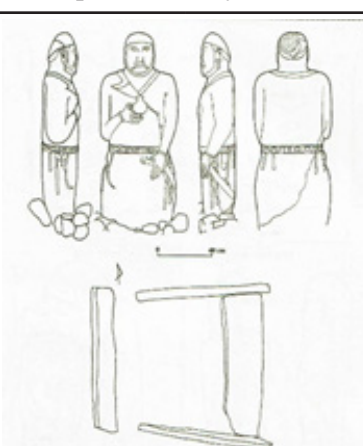
Octagonal structure with square foundations.

Joint archaeological excavations of the International Turkic Academy and the Institute of History and Archaeology of the Mongolian Academy of Sciences, 2016-2019.

(Drone photo and reconstruction drawing: A. Enkhtur, B. Napil, 2018)

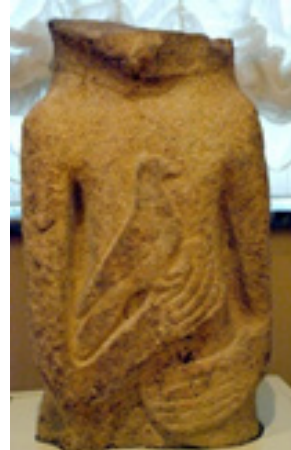

4. Древнетюркские оградка и захоронения. Ценгел сомон, Баян-Улгийский аймак, Монголия. (Б. Напил, 2001)

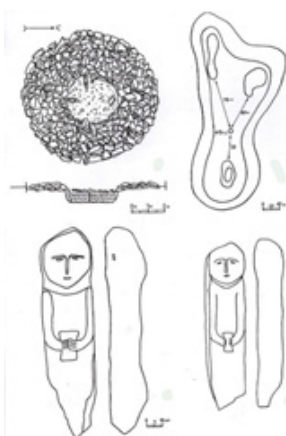
4. Ancient Turkic enclosure and burials. Tsengel somon, Bayan-Ulgii aimag, Mongolia. (by B. Napil, 2001)	
5. Каган в сидящей позе в комплексе Бильге кагана (Д. Баяр, 1997) 5. Khagan in seated pose in the Bilge Kagan complex. (D. Bayar, 1997)	6. Каган в сидящей позе в комплексе «Өгөөмөр» (Д. Баяр, 1985) 6. Khagan in seated pose in the "Ogoomor" complex (D. Bayar, 1985)
7. Оградки и изваяние «Хөшөөтийн» Монголия, Завханский аймак, Яруу сум (Д. Баяр, 1996) 7. Complex and statue "Khoshotiyn" Mongol uls, Zavkhan aimak, Yaruu sum (D. Bayar, 1996)	8. Каган в сидящей позе в комплексе «Шивээт толгой» . Монголия, Архангайский аймак, Хөшөө цайдам, Шивээт толгой (З. Батсайхан, Б. Напил, 2008) 8. Khagan in seated pose in the "Shiveet Tolgoi" complex . Mongol uls, Arkhangai aimak, Khoshөө tsaidam, Shiveet tolgoi (Z. Batsaikhan, B. Napil, 2008)
9. Комплекс «Дадга» . Монголия, Завханский аймак (Б. Напил, 2003) 9. Complex "Dadga". Mongolia, Zavkhan aimak (B. Napil, 2003)	

10. Изваяния с птицей. Казахстан, Жетысу
(А. Досымбаева, 2008)
10. Sculptures with a bird. Kazakhstan, Zhetysu
(A. Dosymbaeva, 2008)

11. Изваяния с птицей. Кыргызстан.
(Эрмитаж, Санкт-Петербург, РФ.)
(Б. Напил, 2005)
11. Sculptures with a bird. Kyrgyzstan.
(Hermitage, St. Petersburg, the Russian
Federation)
(B. Napil, 2005)

12. Поминальные комплексы и изваяния
«Мерке»
Казахстан, Мерке, Жайсан.
(А. Досымбаева, 2008)
12. Memorial complexes and sculptures "Merke"
Kazakhstan, Merke, Zhaisan.
(A. Dosymbaeva, 2008)

13. Изваяние «Ыстык куль»
Кыргызстан
(К. Табалдиев, 2009)
13. Statues "Ystyk Kul" Kyrgyzstan
(K. Tabaldiev, 2009)

Литература

1. Базылхан Б., 1984. Эртний түрэг бичээсний хэлний үгийн бүтэц. Улаанбаатар. 57 т.
2. Базылхан Н., 2003. Древнетюркский битик, фоно-морфемная структура письменности и проблемы интерпретации текстов. //Тувинский Институт Гуманитарных Исследований «Письменное наследия тюрков», (Кызыл, 14-17 октября). С. 31-35
3. Базылхан Н., 2004. Основные аспекты истории письменности у степных кочевников Центральной Азии. // Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. Материалы международной конференции. Алматы, с. 258-269
4. Базылхан Н., 2005. Көне түрк бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) // Серия:«Қазақстан тарихы туралы түрк деректемелері» II том. Алматы: Дайк-Пресс. 252 б.
5. Базылхан Н., 2009. Древнетюркские каганско-княжеские поминальные комплексы в Центральной Азии: история каганов и правителей // Форум «Идель-Алтай». Материалы научно-практической конференции «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации», Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей. Казань: Институт истории АН РТ. С. 23-25.
6. Базылхан Н., 2009. К проблеме реконструкции обрядов древнетюркского периода (источниковедческий и этно-археологический аспекты) // Этнос. Общество. Цивилизация: II Кузеевские чтения. Материалы Международной научно-практической конференции, (Уфа, 17-19 апреля). Уфа: Уфимский полиграфкомбинат. С.74-76.
7. Базылхан Н., 2014. Көне түріктердің этномәдени-тарихи деректері (VI-IXғғ.). Алматы: Дайк-Пресс. 278 б.
8. Батсүх Д., 2004. Билге хааны тахилын онгоны балбал чулууны тамга // Археологийн судлал. Studio Archaeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolic. Tomus (II) XII, Fasc 14. Улаанбаатар. 162-173 х.
9. Баяр Д., 2007. Түрэгийн үеийн тахилын онгон, хүн чулууг судлан шинжилсэн нь // Монгол улсын Шинжлэх ухаан. 32-р боть. Монголын археологийн шинжлэх ухаан. Улаанбаатар. 80-115 х.
- 10.Баяр Д., Мөнхтула Р., Хүрэлсүх С., 2008. Олон нуурын хөндийн дурсгал // Шинжлэх ухааны академийн мэдээ. Улаанбаатар. № 2 , 108-117 тал.
- 11.Баярхүү Н., 2015. Монгол нутаг дахь морьтой оршуулгын судалгаа (VI–Х зуун) // Эртний Түрэгийн түүх, соёл (Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл). Улаанбаатар. Т. 161–171.
- 12.Баярхүү Н., Төрбат Ч., Жиксар П.Х., 2017. Сыргалийн морьтой оршуулгууд // Археологийн судлал. Tomus XXXVI, Fasciculus 1-26. Улаанбаатар. 211-230.
- 13.Войтов В.Е., 1996. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI – VIII вв. М.: Изд-во Государственного музея Востока. 152 с.
- 14.Гаврилова А.А., 1965. Могильник Кудыргэ как источник по истории Алтайских племен. М. Л. 144 с.
- 15.Грач А.Д., 1961. Древнетюркские изваяния Тувы (по материалам исследований

1953-1960 гг.). М. 95 с.

16. Далай Ч., 1959. Монголын бөөгийн мөргөлийн товч түүх. Улаанбаатар. 150 с.

17. Евтюхова Л.А., 1948. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан. 110 с.

18. Ермоленко Л.Н., 2004. Средневековые каменные изваяния Казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. 132 с.

19. Кубарев В.Д., 1984. Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск, 230 с.

20. Кубарев Г.В., 2005. Культура древних тюрков (по материалам погребальных памятников). Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН. 400 с.

21. Курманкулов Ж., 1980. Погребение воина раннетюркского времени. Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата: «Наука» КазССР. 203 с.

22. Қыдырәлі Д., Цэвээндорж Д., Энхтөр А., Базылхан Н., Далантай С., Буянхишиг С., Мөнхбат Н., 2018. «Шивээт улаан – 2016, 2017» археологиялық қазба зерттеу нәтижелері // Алтаистика, түркология, моңғолистика. Астана: «Ғылым баспасы». №1. С. 9-29.

23. Қыдырәлі Д., Энхтөр А., Базылхан Н., Бөгенбаев Н., Буянхишиг Ц., Батболд Г., 2023. Номгон-2 көне түрік ғұрыптық кешені зерттеулерінің кейбір нәтижелері // Қазақстан археологиясы. №1 (19). Б. 68-83.

24. Марғұлан Ә.Х., 1991. Найман, Керей, Оңгіттердің жазулары. Жұлдыз. Алматы. Б. 70-76.

25. Марғұлан Ә.Х., 1984. Қазақ жазуының тарихы. Жұлдыз. Алматы. №8. Б. 203-205.

26. Мэнэс Г., Билэгт Л., 1992. Об одном скальном погребении XII-XVI вв. из бассейна реки Керулен. Пятый международный конгресс монголоведов. Том III. Улан-батор. С. 155-159.

27. Радлов В.В., 1911. Опыт словаря тюркских наречий. Том. IV, часть 2. СПб. С. 1775-1778

28. Ринчен Б., 1960. Монгол бичгийн хэлний зүй. Гутгаар дэвтэр. Улаанбаатар. т. 40

29. Самашев З., Базылхан Н., Баяр Д., 2009. Древнетюркские каменные изваяния Евразийских степей. Мәдени мұра. № 1(22). Астана. Б. 30-40.

30. Солонгод Л., 2019. Хурцбаатар «1400 жилийн өмнөх өвөг монгол хэл. Хүйс толгойн хөшөөний бичээсийн (НТ1) судлал». 380 х.

31. Степи Евразии в эпоху средневековья. 1981. М.: Издательство «Наука». 304 с.

32. Сэр-Оджав Н., 1958. Монгол-Чехословакийн эртний судлалын хээрийн шинжилгээний ажлын тухай. ШУТ. Улаанбаатар. № 5-6. 61-68 тал.

33. Сэр-Оджав Н., 1977. Монголын эртний түүх (Археологийн найруулал). Улаанбаатар. 198 х.

34. Сэр-Оджав Н., 1970. Эртний түрэгүүд (VI-VIII зуун). Studia archeologia, Tomus V, Fasc.2, Улаанбаатар. 116 х.

35. Талын морьтон дайчдын өв соёл. 2014. VII-XIV зууны Монголын хадны оршуулгын шилмэл хэрэглэгдэхүүн. Улаанбаатар. 304 х.

36. Төрбат Ц., Батсүх Д., Батбаяр Т., Баярхүү Н., 2008. Монгол Алтайгаас илэрсэн хадны оршуулгууд (урьдчилсан үр дүн) // Археологийн судлал. Studia Archaeologica.

Tomus (VI) XXVI. Fasciculus.1-22. Улаанбаатар. Х. 274-292.

37.Худяков Ю.С., 1998. Древнетюркские изваяния из Восточного Туркестана // Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург. СПб.: Изд-во Культ-информ-пресс. С. 215–219.

38.Худяков Ю.С., 1985. Древнетюркские поминальные памятники на территории Монголии (по материалам СМИКЭ в 1979-1982 гг.). Древние культуры Монголии. Новосибирск. 235 с.

39.Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш., 2009. Древние тюрки на Тянь-Шане. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН. 292с.

40.Цэвээндорж Д., Баяр Д., Цэрэндагва Я., Очирхуяг Ц., 2008. Археология Монголии. Улаанбаатар. 239 х.

41.Энхтөр А., Дархан К., Напил Б., Нурболат Б., Буянхишиг Ц., Батболд Г., Далантай С., 2022. Кутлуг хааны тахилын онгон цогцолбор, гэрэлт хөшөө // Археологийн судлал. Studia Archaeologica. Tomus XLI, Fasciculus 7. Улаанбаатар. Х. 69-86.

42.Эрдэнэбат У., Амартүвшин Ч., 2010. Дугуй цахирын хадны оршуулга (X-XII зуун) // Археологийн судлал. Боть (VIII) XXVIII. Улаанбаатар. 214 х.

43.A.von Le Coq. 1909. Köktürkisches aus Turfan. Manuskriptfragmente in köktürkischen "Runen" aus Toyoq- und Idikut-Schahri, Oase von Turfan. // Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 30 s.

44.Kıdıralı D., Enhtör A., Bazylkhan N., Bögenbayev N., Buyanhişig T., Batbold G., 2022. Kutlug kağan anıt külliyesi ve yazılı bitigtaş (Uluslararası Türk Akademisi, Moğolistan Bilimler Akademisinin Arkeoloji Enstitüsü "Nomgon-2019, 2022" ortak heyetinin bilimsel ön raporu) // Türk Kültürü Dergisi. Yıl 60. Yeni seri cilt XV. Sayı 2. Ankara, Güz. S.1-22.

45.Bahar H., Çeçen S., Durmuş I., Karauğuz G., Kuzuoğlu R., Gökçek G., 2001. Bilge Kağan Külliyesi Kazıları. Ankara. 22 s.

46.Mahmud Kaşgari Divanü luğat-it Türk Tercümesi. 1986. Çeviren: Besim Atalay. Ankara. II cilt. 333 s.

47.Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları. 2001. Ankara, TİKA. 257 s.

48.Seçençoytu Mongγol üges-ün ijaγur-un toli.1988. Öbür mongγul-un arad-un keblel-ün qoriy-a. Köke qota. 2973 s.

49.Solonggod Qurčabayatur-un qadayalamji sudulul-un čubural-2. 1400 jil-un emüneki ebüge Monggol kele. Küis toluya-yin bičigesü (HT-1)-yin sudulul. 2019. Solonggod Qurčabayatur. Elias Verlag IMoFiF e.V. Cologne Germany. 380 s.

50.The Khüis Tolgoi Inscription: Maue, Dieter: Signs and Sounds. 2018. Journal Asiatique.Vol. 306, issue 2. pp.291-301.

51.Thomsen V., 1912. Dr. M.A. Stein's manuscripts in Turkish "Runic" script from Miran and Tun-Huang. // Journal of the Royal Asiatic Society. London. pp. 181-227

52.Thomsen V., 1928. Fragment of a Runic Turkish manuscript Kao. 0107, from Kara-Khova // Innermost Asia. Vol. II. Oxford. pp. 1082-1083.

53.Vovin A., 2018. An Interpretation of the The Khüis Tolgoi Inscription. Journal Asiatique. Volume 306, issue 2. pp. 303-313.

References

1. Bazylkhan B., 1984. Ehrtnij tyrehg bichehehsnij khehlnij ygijn bytehts. [The structure of words in the ancient Turkic script]. Ulaanbaatar. 57 p. [in Mongolian]
2. Bazylkhan N., 2003. Drevnetyurkskij bitik, fono-morfemnaya struktura pismennosti i problemy interpretatsii tekstov. [Old Turkic bitik, phono-morphemic structure of writing and problems of interpretation of texts]. // Tuvan Institute of Humanitarian Research "Written heritage of the Turks". (Kyzyl, October 14-17). pp. 31-35 [in Russian]
3. Bazylkhan N., 2004. Osnovnye aspekty istorii pis'mennosti u stepnykh kochevnikov Tsentralnoj Azii. [The main aspects of the history of writing among the steppe nomads of Central Asia]. // Urbanization and nomadism in Central Asia: history and problems. Proceedings of the international conference. Almaty. pp. 258-269 [in Russian]
4. Bazylkhan N., 2005. Kone turk bitiktastary men eskertkishteri (Orkhon, Enisej, Talas) [Ancient Turkic inscriptions and monuments (Orkhon, Yenisei, Talas)] // Series: "Turkic sources on the history of Kazakhstan" Vol. II. Almaty: Dayk-Press. 252 p. [in Kazakh]
5. Bazylkhan N., 2009. Drevnetyurkskie kagansko-knyazheskie pominalnye komplekсы v Tsentralnoj Azii: istoriya kaganov i pravitelej [Ancient Turkic Khagan-princely memorial complexes in Central Asia: history of Khagans and rulers] // Forum "Idel-Altai". Materials of the scientific and practical conference "Idel-Altai: origins of the Eurasian civilization, International Congress of Medieval Archeology of the Eurasian Steppes. Kazan: Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Pp.23-25. [in Russian]
6. Bazylkhan N., 2009. K probleme rekonstruktsii obryadov drevnetyurkskogo perioda (istochnikovedcheskij i ehtno-arkheologicheskij aspekty) [On the problem of reconstruction of rituals of the ancient Turkic period (source study and ethno-archaeological aspects)] // Ethnos. Society. Civilization: II Kuzeev readings. Materials of the International scientific and practical conference dedicated to the 80th anniversary of R.G. Kuzeev (Ufa, April 17-19). Ufa: Ufa Polygraphic Plant. Pp.74-76. [in Russian]
7. Bazylkhan N., 2014. Kone turikterdin ehtnomadeni-tarikhi derekteri (VI-IXff.) [Ethnocultural and historical data of the ancient Turks (VI-IX centuries)]. Almaty: Dayk-Press. 278 p. [in Kazakh]
8. Batsykh D., 2004. Bilge khaany takhilyn ongony balbal chuluuny tamga [The seal of the sacred virgin of Bilge Khan] // Arkheologijn sudlal. Studio Archaeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolic. Tomus (II) XII, Fasc 14, Ulaanbaatar. Pp. 162-173. [in Mongolian]
9. Bayar D., 2007. Turehgijn yeijn takhilyn ongon, khyn chuluug sudlan shinzhilsehn [The study and analysis of sacrificial virgins and human stones of the Turkic period] // Mongolian Science. Volume 32. Mongolian Archaeological Science. Ulaanbaatar. 80-115. [in Mongolian]
10. Bayar D., Monkhtula R., Khyrehlsykh S., 2008. Olon nuurnyn khøndijn dursgal [Monuments of the Olon Nuur Valley] // Bulletin of the Academy of Sciences. Ulaanbaatar, No. 2. pp. 108-117. [in Mongolian]
11. Bayarkhy N., 2015. Mongol nutag dakh mortoj orshuulgyn sudalgaa (VI-X zuun) [Research on horse burials in Mongolia (VI-X centuries)] // History and culture of ancient Turks (Proceedings of the International Scientific Conference). Ulaanbaatar. T. 161-171. [in Mongolian]

12. Bayarkhyi N., Torbat CH., Zhiksar P.H., 2017. Syrgalijn mor toj orshuulguud [Syrgali horse burials] // Archaeological Studies. Tomus XXXVI, Fasciculus 1-26. Ulaanbaatar. Pp. 211-230. [in Mongolian]
13. Vojtov V.E., 1996. Drevnetyurkskij panteon i model mirozdaniya v kultovo-pominalnykh pamyatnikakh Mongolii VI – VIII vv. [Ancient Turkic pantheon and the model of the universe in the cult and memorial monuments of Mongolia in the 6th – 8th centuries.] M.: Publishing house of the State Museum of the East. 152 p. [in Russian]
14. Gavrilova A.A., 1965. Mogilnik Kudyrgeh kak istochnik po istorii Altajskikh plemen. [The Kudyrge burial ground as a source on the history of the Altai tribes]. M.-L. 144 p. [in Russian]
15. Grach A.D., 1961. Drevnetyurkskie izvayaniya Tuvy (po materialam issledovaniy 1953-1960 gg.). [Ancient Turkic sculptures of Tuva (based on research materials from 1953-1960)]. Moscow. 95 p. [in Russian]
16. Dalaj Ch., 1959. Mongolyn бөөгийн мөргөлийн товч түүх. [A brief history of Mongolian shaman worship]. Ulaanbaatar. 50 p. [in Mongolian]
17. Evtyukhova L.A., 1948. Arkheologicheskie pamyatniki enisejskikh kyrgyzov (khakasov). [Archaeological monuments of the Yenisei Kyrgyz (Khakass)]. Abakan. 110 p. [in Russian]
18. Ermolenko L.N., 2004. Srednevekovye kamennye izvayaniya Kazakhstanskikh stepej (tipologiya, semantika v aspekte voennoj ideologii i traditsionnogo mirovozzreniya) [Medieval stone sculptures of the Kazakhstan steppes (typology, semantics in the aspect of military ideology and traditional worldview)] Novosibirsk: Publishing house of the Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS. 132 p. [in Russian]
19. Kubarev V.D., 1984. Drevnetyurkskie izvayaniya Altaya. [Ancient Turkic sculptures of Altai]. Novosibirsk, 230 p. [in Russian]
20. Kubarev G.V., 2005. Kultura drevnikh tyurkov (po materialam pogrebalnykh pamyatnikov) [The Culture of the Ancient Turks (Based on Materials of Funeral Monuments)]. Novosibirsk: Izd-vo In-ta arkheologii i ehtnografii SO RAN. 400 p. [in Russian]
21. Kurmankulov Zh., 1980. Pogrebenie voina rannetyurkskogo vremeni [Burial of a warrior of the early Turkic period] // Arkheologicheskie issledovaniya drevnego i srednevekovogo Kazakhstana. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR. 203 p. [in Russian]
22. Kydyrali D., Tshvehehdorzh D., Ehnkhtor A., Bazylkhan N., Dalantaj S., Buyankhishig S., Monkhat N., 2018. «Shiveht ulaan-2016, 2017» arkheologiyalyk kazba zertteu natizheleri (Khalykaralyk Turki akademiyasy, Mongoliya tarikh, arkheologiya institutynyn birlesken ehkspeditsiyasynyn kyskasha gylymi esebi). [Results of the archaeological excavations "Shiveht Ulaan-2016, 2017". (A brief scientific report of the joint expedition of the International Turkic Academy, the Mongolian Institute of History and Archeology)]. Altaistika, turkologiya, mongolistika. Khalykaralyk gylymi zhurnal. Astana: Gylym baspasy, №1. Pp. 9-29. [in Kazakh]
23. Kydyrali D., Ehnkhtor A., Bazylkhan N., Bogenbaev N., Buyankhishig TS., Batbold G. 2023. Nomgon-2 kene turik guryptyk kesheni zertteulerinin keibir natizheleri [Some results of the research of the ancient Turkic ritual complex Nomgon-2] Kazakstan arkheologiyasy. №1 (19). Pp. 68-83. [in Kazakh]
24. Margulan A. Kh., 1991. Naiman, Kerei, Ongitterdin zhazulary [Naiman, Kerey,

Ongit inscriptions.]. Zhuldyz. Almaty. Pp. 70-76. [in Kazakh]

25. Margulan A.Kh., 1984. Kazaz zhazuynyn tarikhly [History of Kazakh writing] Zhuldyz. Almaty. №8. Pp. 203-205. [in Kazakh]

26. Mehnehs G., Bilehgt L., 1992. Ob odnom skalnom pogrebeniya XII-XVI vv. iz bassejna reki Kerulen [On one rock burial of the 12th-16th centuries from the Kerulen River basin] // Pyatyj mezhdunarodnyj kongress mongolovedov. Vol III. Ulan-bator. Pp.155-159. [in Russian]

27. Radlov V.V., 1911. Opyt slovarya tuurkskikh narechii [Experience of a dictionary of Turkic dialects]. Vol. IV, part 2. SPb. Pp. 1775-1778. [in Russian]

28. Rinchen B., 1960. Mongol bichgijn khehlnij zyj [Mongolian written language] Gutgaar dehvtelr. Ulaanbaatar. 40 p. [in Mongolian]

29. Samashev Z., Bazylkhan N., Bayar D., 2009. Drevnetyurkskie kamennye izvayaniya Evrazijskikh stepej [Ancient Turkic stone sculptures of the Eurasian steppes]. Mәdeni mura, № 1(22). Astana. Pp. 30-40. [in Russian]

30. Solongod L., 2019. Khurtsbaatar «1400 zhiliyn өмнөх өвөг монгол кхел. Khyjs tolgojn khөshөөniy bichehehsijn (HT1) sudlal» [The ancient Mongolian language 1400 years ago. A study of the inscriptions on the Khuis Tolgoi monument (HT1)]. 380 p. [in Mongolian]

31. Stepi Evrazii v ehpokhu srednevekovya. 1981. [The Eurasian Steppes in the Middle Ages]. M.: Izdatelstvo Nauka. 304 p. [in Russian]

32. Sehr-Odzhav N., 1958. Mongol-Chekhoslovakijn ehrtnij sudlalyn khehehrijn shinzhilgehehnij azhlyn tukhaj.[On the field research work of Mongolian-Czechoslovak archaeology] SHUT. Ulaanbaatar. № 5-6. Pp. 61-68. [in Mongolian]

33. Sehr-Odzhav N. 1977. Mongolyn ehrtnij tyykh (Arkheologijn najruulal)[Ancient History of Mongolia (Archaeological Edition).]. Ulaanbaatar. 198 kh. [in Mongolian]

34. Sehr-Odzhav N. 1970. EHrtnij tyrehgyyd (VI-VIII zuun)[Ancient Turks (VI-VIII centuries).]. Studia archeologia, Tomus V, Fasc.2, Ulaanbaatar. 116 kh. [in Mongolian]

35. Talyн mor'ton dajchdyn ov soyol. 2014. VII-XIV zuuny Mongolyn khadny orshuulgyn shilmehl khehrehglehgdekhyyн [The heritage of the steppe horsemen. Selected items from Mongolian rock burials of the 7th-14th centuries]. Ulaanbaatar. 304 p. [in Mongolian]

36. Torbat Ts., Batsykh D., Batbayar T., Bayarkhyy N., 2008. Mongol Altajgaas ilehrsehn khadny orshuulguud (urdchilsan yr dyn) [Rock burials discovered in Mongolian Altai (preliminary results)] // Arkheologijn sudlal. Studia Archaeologica. Vol. (VI) XXVI. Fasciculus.1-22. Ulaanbaatar. Pp. 274-292. [in Mongolian]

37. Khudyakov Yu.S., 1998. Drevnetyurkskie izvayaniya iz Vostochnogo Turkestana [Ancient Turkic sculptures from Eastern Turkestan] // Drevnie kul'tury TSentral'noj Azii i Sankt-Peterburg. SPb.: Izd-vo Kult-inform-press. Pp.215–219. [in Russian]

38. Khudyakov Yu.S., 1985. Drevnetyurkskie pominalnye pamyatniki na territorii Mongolii (po materialam SMIKEH v 1979-1982 gg.) [Ancient Turkic memorial monuments on the territory of Mongolia (based on the materials of the SMIKE in 1979-1982).]. // Drevnie kultury Mongolii. Novosibirsk. 235 p. [in Russian]

39. Khudyakov Yu.S., Tabaldiev K.Sh., 2009. Drevnie tyurki na Tyan-Shane [Ancient Turks in the Tien Shan.]. Novosibirsk: Izdatel'stvo Instituta arkheologii i ehtnografii SO RAN. 292 p. [in Russian]

40. Tssehvehehdorz D., Bayar D., Tsehrehndagva Ya., Ochirkhuyag Ts., 2008.

Arkheologiya Mongolii [Archeology of Mongolia]. Ulaanbaatar. 239 p. [in Russian]

41. Ehnkhtor A., Darkhan K., Napil B., Nurbolat B., Buyankhishig TS., Batbold G., Dalantaj S., 2022. Kutlug khaany takhilyn ongon tsogtsolbor, gehrehlt khoshөө [The sacred complex of Kutlug Khan, the illuminated monument] // Arkheologijn sudlal. Studia Archaeologica. Vol. XLI, Fasciculus 7. Ulaanbaatar. Pp. 69-86. [in Mongolian]

42. Ehrdehnebat U., Amartuvshin Ch., 2010. Duguj tsakhiryn khadny orshuulga (X-XII zuun) [The burial of the round rock of Tsakhir (X-XII centuries)] // Arkheologijn sudlal. Bot' (VIII) XXVIII. Ulaanbaatar. 214 p. [in Mongolian]

43. A. von Le Coq., 1909. Köktürkisches aus Turfan. Manuskriptfragmente in köktürkischen "Runen" aus Toyoq- und Idikut-Schahri, Oase von Turfan. [Manuscript fragments in Köktürkisch "runes" from Toyoq- and Idikut-Schahri, oasis of Turfan.] // Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 30 p. [in Germany]

44. Kıdıralı D., Enhtör A., Bazylkhan N., Bögenbayev N., Buyanhişig T., Batbold G., 2022. Kutlug kağan anıt külliyesi ve yazılı bitigtaş (Uluslararası Türk Akademisi, Moğolistan Bilimler Akademisinin Arkeoloji Enstitüsü "Nomgon-2019, 2022" ortak heyetinin bilimsel ön raporu) [Kutlug Kagan memorial complex and inscribed stone (Preliminary scientific report of the joint delegation of the International Turkic Academy, Institute of Archeology of the Mongolian Academy of Sciences "Nomgon-2019, 2022")] // Türk Kültürü Dergisi. Yıl 60. Yeni seri cilt XV. Sayı 2. Ankara, Güz. Pp. 1-22. [in Turkish]

45. Bahar H., Çeçen S., Durmuş I., Karauğuz G., Kuzuoğlu R., Gökçek G., 2001. Bilge Kağan Külliyesi Kazıları [2001 Bilge Kagan Complex Excavations] Ankara. 22 p. [in Turkish]

46. Mahmud Kaşgari Divanü lüğat-it Türk Tercümesi [Divanü lüğat-it Turkish Translation]. 1986. Çeviren: Besim Atalay. Ankara, II cilt. 333 p. [in Turkish]

47. Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları [Turkish Monuments in Mongolia Project 2001 Studies] 2001. Ankara, TİKA. 257 p. [in Turkish]

48. Sečençoytu Mongγol üges-ün ijaγur-un toli [Dictionary of Mongolian root words]. 1988. Öbür mongγul-un arad-un keblel-ün qoriy-a. Köke qota. 2973 p. [in Mongolian]

49. Solonggod Qurčabayatur-un qadayalamji sudulul-un čubural-2. 1400 jil-un emüneki ebüge Monggol kele. Küis toluya-yin bičigesü (HT-1)-yin sudulul [The ancient Mongolian language of 1400 years ago. A study of the inscriptions on the Khuis Tolgoi monument (HT1)]. 2019. Solonggod Qurčabayatur Elias Verlag IMoFiF e.V. Cologne Germany. 380 p. [in Mongolian]

50. The Khüis Tolgoi Inscription: Maue, Dieter: Signs and Sounds. 2018. Journal Asiatique. Vol. 306, issue 2. pp. 291-301.

51. Thomsen V., 1912. Dr. M.A. Stein's manuscripts in Turkish "Runic" script from Miran and Tun-Huang. // Journal of the Royal Asiatic Society. London. pp. 181-227

52. Thomsen V., 1928. Fragment of a Runic Turkish manuscript Kao. 0107, from Kara-Khova // Innermost Asia. Vol. II. Oxford. pp. 1082-1083.

53. Vovin A., 2018. An Interpretation of the The Khüis Tolgoi Inscription. Journal Asiatique. Volume 306, issue 2. pp. 303-313.

Базылхан Н.

Түркі академиясы

Астана, Қазақстан

e-mail: napilbaz@gmail.com

ТҮРІК ДӘУІРІНІҢ ҒҰРЫПТЫҚ КЕШЕНДЕРІ МЕН БЕДІЗ-ТАС МҮСІНДЕРІ: ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа. Көне түрік дәуірінде өлікті аттандырудың ерекше жосын-жоралғылары болды. Осы жосын-жоралғылардың бірі рәмізі де аруаққа арналған арнайы ғұрыптық кешен орнату, онда өліктің тірі кезіндегі бет-бейнесін, тұлғасын арнайы таспен қашап сомдайды. Оны көне түріктер «бәдіз» (көне түрікше: bediz > бедиз тасмүсін) деп атады. Осындай бәдіздер Еуразия кеңістігінде молынан кездеседі, әсіресе бәдіз қашау өнері түрік, қыпшақ дәуірінде ерекше салтқа айналды, ерекше дамыды. Мақалада Ұлы даладағы көне түріктердің ғұрыптық кешендері, оның құрамдас бөлігі - барық (негізгі кешен құрылысы, тастан жасалған қапталдар), бәдіз (тасмүсін), бітік-тас (жазулы ұстынтас), күншығысқа бағытталған балбалдар тізбегі мен су арық, топырақ қоршау жүйесі, кірпіштен салынған еден секілді бөліктері жайлы зерттеудің этномәдени мәндері қарастырылған. Көне түріктерде жерлеу орны, жартаста жерлеу және ғұрыптық кешен орнату жосындары болды. Бұлар Түрік қағандығының саяси-әскери құрылымына орай ірілі-кішілі болып келеді. Осы орайда көне түрік тіліндегі ежелгі атауларын жаңғыртуды да көздедік. Зерттеу барысында археологиялық кешендерге тарихи салыстырмалы талдау, терминдердің этимологиялық зерттеуі және жазба деректерді, атап айтқанда, көне түркі жазба ескерткіштері мен қытай жылнамаларын интерпретациялау, сондай-ақ археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған этнографиялық материалдарды талдау қолданылды.

Кілт сөздер: көне түріктер, бәдіз, тас мүсіндер, ғұрыптық кешендер, қоршаулар, барық, тас қорымдар, жартас қорымдары, Ұлы дала.

Дәйексөз үшін: Базылхан Н. Түрік дәуірінің ғұрыптық кешендері мен бәдіз-тас мүсіндері: этномәдени сипаттамасы // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 6-29 б.(орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.01>

Bazylkhan N.

The Turkic Academy

Astana, Kazakhstan

e-mail: napilbaz@gmail.com

MEMORIAL COMPLEXES AND STONE SCULPTURES-BEDIZ: ETHNOCULTURAL CHARACTERISTICS OF THE TURKIC PERIOD

Abstract. In the ancient Turkic era, special rituals were performed for the burial of the deceased. One key element was the “badiz” (ancient Turkic: bediz >

bediz stone sculpture). Such badiz are found in abundance in the Eurasian space, especially the art of badiz carving became a distinctive tradition, particularly flourishing during the Turkic and Kipchak eras. The article examines the ethnocultural significance of the study of the ritual complexes of the ancient Turks in the Great Steppe, its components – baryk (the main complex structure, stone sides), badiz (stone sculpture), bitiktas (inscriptional stone), a series of balbals oriented to the east and water ditches, a system of earthen enclosures, and a brick floor. The ancient Turks had burial grounds, rock burials, and ritual complexes. These were of various sizes depending on the political and military structure of the Turkic Khaganate. In this context, we also aimed to revive the ancient names in the ancient Turkic language. The study aims to revive ancient Turkic terminology through a comparative analysis of archaeological complexes, etymological research, and the interpretation of ancient Turkic inscriptions, Chinese chronicles, and ethnographic materials from excavations.

Keywords: ancient Turks, badiz, stone sculptures, ritual complexes, enclosures, baryk, stone burials, rock burials, Great Steppe.

For citation: Bazylkhan N. Memorial Complexes and Stone Sculptures-Bediz: Ethnocultural Characteristics of the Turkic Period // Madeni mura. 2025. №1 (108). 6-29 p. (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.01>

Сведения об авторе:

Напил Базылхан, доктор филологических наук, старший эксперт Отдела наук Тюркской академии, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-7231-1201

Автор туралы мәлімет:

Напил Базылхан, филология ғылымдарының докторы, Түркі академиясы Ғылым бөлімінің аға сарапшысы, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-7231-1201

Information about author:

Napil Bazylkhan, Doctor of Philology, Senior Expert of the Department of Sciences, the Turkic Academy, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-7231-1201

Этнология/ Ethnology/ Этнология

FTAMP 16.21.51

<https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.02>

Абдукамалова Э. С.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

Астана, Қазақстан

e-mail: Abdukamalovae@mail.ru

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТЕМІР ҰСТАЛЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ САКРАЛДЫ ҰҒЫМДАҒЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Ғасырлар бойы темір ұсталығы өнері көптеген халықтардың мәдениетінде ерекше орын алды. Темір ұсталығы – тек қолөнер ғана емес, сонымен қатар символдық мәні тереңнен бастау алатын ерекше қасиетті құбылыс. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі темір ұсталығымен байланысты тылсым құбылыстар халық санасында сакралды ұғымдарды қалыптастырды. Осыған орай мақалада қазақ халқының темір ұсталығы өнеріне қатысты сакралды ұғымдағы тілдік бірліктердің этномәдени семантикасы тарихи-мәдени мұра контекстінде қарастырылды. Зерттеудің мақсаты – темір ұсталығына қатысты атаулардың тілдік-мәдени семантикасында орныққан сакралды ұғым-түсініктердің табиғатын, материалдық және рухани мәдениеттің сабақтастығын айқындау.

Мақалада темір ұсталығына қатысты сакралды ұғымдағы атаулардың ұлттық-мәдени және лексика-семантикалық ерекшеліктерін қарастыруда салыстыру, сипаттау, талдау әдістері және этномәдениеттанымдық тәсілдер пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде мұндай атаулардың этномәдени семантикасының түпкі негізінде ұлтымыздың мәдени кодында астарланған тарихы, мәдениеті, салт-санасы және басқа да құндылықтардың жатқандығы нақтыланды. Қазақтар әлемінің тілдік әрі этникалық бейнесін жасауда темір ұсталығына қатысты сакралды ұғымдағы атаулардың этномәдени семантикасын айқындаудың, сондай-ақ бұл дәстүрлі өнер түрін және оған қатысты этномәдени лексикалық бірліктерді заттай және рухани мәдениет тұрғысынан кешенді түрде зерттеудің маңыздылығы жөнінде қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: темір ұсталығы өнері, темір ұстасы, ұстахана, қасиетті, пір, ұста құралдары, тылсым құбылыстар, мәдениет.

Дәйексөз үшін: Абдукамалова Э.С. Қазақтардың темір ұсталығына қатысты сакралды ұғымдағы тілдік бірліктердің этномәдени семантикасы // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 30-49 б.(қазақ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.02>

Кіріспе

Қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасын, ұлттық құндылықтарын, этномәдени ақпаратты сақтаушы – музей жәдігерлері болса, музейдің міндеті – атадан балаға мирас боп жеткен асыл қазынамызды жинақтап, зерттеу нәтижесінде халыққа ақпарат беру, насихаттау болып табылады.

Музей ісінің дамуы адамзаттың рухани тәжірибесінде жинақталған мәдениет ескерткіштерімен тікелей байланысты. Кез келген қоғамның материалдық мәдениетінің негізі заттар (бұйым, жәдігер, экспонат) болып табылады. Мәдениеттің өмір сүру формаларының бірі ретінде олар адам өмірінің құндылықтарын көрсетеді. Тарихи-мәдени мұра ретінде музейлерде сақталатын әрбір заттың белгілі бір ақпарат арқалаған өзіндік қасиеттері болады.

Кез келген этнографиялық жәдігер, ең алдымен, екі түрлі ақпараттық дерек береді; біріншіден, жәдігердің өзі «этнографиялық мәтін» болып табылады, яғни белгілі бір этностың мәдениетінің элементі ретінде этникалық ортаны, мәдениетті сипаттай алуымен қатар, тұрмыстық ортадан алынып, музей жәдігеріне айналған зат ретінде «өне бойы» деректік ақпаратқа толы болады, екіншіден, сол этностың тек мәдениеті ғана емес, бүкіл тарихи-әлеуметтік, экономикалық, шаруашылық, саяси өмірінен ақпарат бере алатын мүмкіншілігі бар тарихи-мәдени мұра болып табылады (Кемелова, 2024).

Осыған орай, белгілі бір ақпарат арқалаған темір ұсталығы өнеріне қатысты *темір, темірші, ұста, ұстахана, дүкен, көрік, төс, қысқаш, балға, пір, кие* және т.б. атаулар, сондай-ақ фразеологизмдер, мақал-мәтелдер

сияқты тілдік бірліктердің этномәдени семантикасын тарихи-мәдени мұра контекстінде этнолингвистикалық тұрғыда зерттеудің маңызы зор.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде темір ұсталығы өнеріне қатысты атаулардың мағынасы сакралды ұғымдармен байланысты қаралады. Қазақтың дүниетанымы, наным-сенімі бойынша темір ұсталығы өнерін Тәңірдің сыйы деп, темірден түйін түйетін ұсталарды және олардың құрал-саймандарын қасиетті, киелі (сакралды) санаған.

Жалпы сакралдылық ұғымдарға деген қызығушылық соңғы кездері қарқынды дамып келеді. Сакралдылық мазмұндағы лингвистикалық зерттеулер ХХ ғасырдың 90-жылдардың аяғында діни мәтіндердің лексикасы мен фразеологиясын зерттеуден бастау алды (Юдин 1992, Стижко 1995, Ковшова 1996, Телия 1996, Никитина 1998, Бетехтина 1999). Соңғы жылдардағы лингвистикалық зерттеулерде сананың ұлттық-мәдени стереотиптерін тілде көрсету мәселесіне көп көңіл бөлінуде (Коновалова, 2007: 6).

Қазақ ғалымдары зерттеулерінде сакралдық ұғымы нақтылап, оның көпшілікке танымал да, таныс емес те аспектілері көрсетіліп, түрлі тілдердегі анықтамаларына салыстырмалы-салғастырмалы талдау жүргізілген. Зерттеушілер сакралдылық ұғымы дінтану, философия, мәдениеттану, өнертану, археология, этнология, фольклористика, филология ғылымдарының ықпалдастығы аясында түсіндіріліп, талданғанда ғана оның мағынасы толық ашылатындығын айтады (Боранбай, Камшева, Оралова, Төлебаева, 2023).

«Руханият әлеміндегі киелі ұғымдар» атты зерттеу жұмысында

киелілік (сакралдылық) ұғымы адамзат мәдениетінің қалыптасу тарихымен тығыз байланыста қарастырылып, сакралдылық тек діни өмірді ғана емсе, жалпы мәдени және рухани өмірді қамтитын құбылыс екендігі айтылған. Ежелгі түркілік дәстүрлерден бастау алған қазақ дүниетанымындағы сакралды немесе қасиетті құндылықтардың концептуалды түсінігінің ғылыми негіздемелері талданған. Зерттеушілер сакралдық идеясын әмбебап және тарихтан тыс жалпыадамзаттық өзек деп қарастыруға болатынын жазады (Жүзей, Исахан, 2022).

Ғылымда сакралдылықтың классикалық түсініктемесін берген М. Элиаде, Р. Отто сияқты ғалымдар саналады. Рудольф Отто «сакралдылық» дегенді «ерекше тылсым дүние» деп түсіндірсе (Отто, 2008), Мирча Элиаде киелілік пен пендешілік өмірді салыстыра отырып, сакралдылықты ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын әлеуметтік құндылық ретінде қарастырады (Элиаде, 1994). Сонымен қатар, сакралдылық трансценденттілікпен (тылсым құбылыс) байланысты болмыс құндылықтарының жиынтығы, кез келген мәдениеттің негізгі әмбебап белгісі ретінде қаралады (Беляева, 2024: 43).

Темір ұсталығына қатысты сакралды ұғымдармен байланысты атаулар – заттай және рухани мәдениеттің тілдегі таңбасы, символдар жиынтығы ғана емес, халықтың сан ғасырлар бойы қалыптасқан тарихы мен мәдениетінің, салт-дәстүрінің, әдет-ғұрпының көрінісі ретінде этнолингвистиканың зерттеу нысаны ретінде алынады.

Тілші-ғалым Е. Жанпейісовтің сөзімен айтар болсақ, этнолингвистика

өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді (Жанпейісов, 1994: 4). Осы орайда қазақ халқының өткен тарихы мен мәдениетінің даму жолында ұлт болмысын, әдет-ғұрпын, өнері мен кәсібін, оның ішінде темір ұсталығы өнерінің тілдік ерекшелігін айқындауда этномәдени лексиканың ақпарат көзі бола алатыны анық. Өйткені темір ұсталығына қатысты әрбір атаудың тілдік-мәдени семантикасында қазақ халқының ежелден бастау алатын қасиетті құндылықтары жатыр.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада халық тілінде кеңінен қолданыс тапқан темір ұсталығына қатысты сакралды ұғымдағы атаулар қарастырылып, олардың тілдік-мәдени семантикасын айқындау бағытында талдау жүргізілді.

Зерттеу барысында тілдік бірліктерді сипаттау, салыстыру және талдау әдістері, этномәдениеттанымдық тәсілдер қолданылды.

Жалпы қазақ халқының тарихы мен мәдениеті, дүниетанымы, наным-сенімі, салт-дәстүрі мен ырым-жоралғылары, кәсібі мен өнері жайлы Ш. Уәлиханов, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ә. Диваев, В.Н. Татищев, Н.С. Паллас, А.И. Левшин, Н.П. Рычков, Ф. Мюллер, А. Янушкевич т.б. зерттеушілердің еңбектерінде, күнделіктері мен жазбаларында бірқатар мәліметтер бар.

Жұмыс барысында ұлт болмысы мен дүниетанымын, ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың рухани-мәдени мұрасын оның тілі арқылы танып-білу

бағытындағы этнолингвистикалық зерттеулер бойынша белгілі тілші-ғалымдар Ә. Қайдар, М. Копыленко, Р. Сыздықова, Н. Уәли, Е. Жанпейісов, Б. Қалиұлы, Р. Шойбеков, Ж. Манкеева, Қ. Ғабитханұлы, т.б. ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынып, қазақ мәдениеті мен мифологиясын жаңғыртуға сүбелі үлес қосқан отандық С. Қондыбай, Т. Әсемқұлов, З. Наурызбай, Ш. Тохтабаева, З. Сұрағанова сияқты этнограф-мәдениеттанушы, мифолог-ғалымдардың еңбектері, сондай-ақ М. Элиаде, Р. Отто сияқты шетелдік ғалымдардың зерттеулері, энциклопедиялар мен сөздіктер және басқа да еңбектер пайдаланылды.

Қазақ халқының болмысынан, дүниетанымынан туындаған тілдік фактілердің сырын ашып, мағынасын айқындауда этнолингвистикалық бағыттың бастауында тұрған В. Гумбольдт, Э. Сепир, Л. Вайсбергер, Б. Уорф, Н.Ю. Шведова, Г.В. Колшанский және т.б. лингвистердің зерттеулерінің маңызын атап өткен жөн.

Н.И. Коновалованың «Сакральный текст как лингвокультурный феномен» монографиясы дәстүрлі рухани мәдениеттің көрсеткіші болып табылатын сакралды мәндегі мәтіндерді зерттеуге арналған. Еңбекте тіл мен мәдениеттің ерекше құбылысы ретінде халықтың наным-сенімі, ырым-жоралғыларында орын алған сакралды белгілер талданып, кешенді лексикографиялық моделі берілген. Автор сакралды мазмұндағы мәдени ақпараттарды жеткізудің семиотикалық тәсілдерін, сондай-ақ оларды этнолингвистикалық, психоллингвистикалық, когнитивтік және әлеуметтік лингвистика,

лингвомәдениеттану сияқты ғылым салаларымен байланыста қарастыру жолдарын ұсынады (Коновалова, 2007).

Талдау

Темір ұсталығы қазақ халқының қолөнер кәсібінің бір түрі ретінде оның рухани мәдениетінен ерекше орын алады. Ұсталар халық сенімінде ежелден табиғат күштерін басқара алатын ерекше тылсым күштің, адамдар мен рухтар әлемі арасын байланыстырушы қасиет иелері ретінде құрметтелді. Темір ұсталарының болмысындағы ерекше құбылыстар бұл кәсіп иелеріне қатысты сөздердің семантикасында көрініс тапты. Темір ұстасының қасиетін білдіретін қазақтардың архаикалық мифологиялық түсініктерін, наным-сенімдері мен ырым-жоралғыларын талдау осы өнерге қатысты туындаған негізгі лексемалардың, фразеологиялық және паремиологиялық бірліктердің, олардың символдық мәні мен әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырудағы рөлін айқындауға мүмкіндік береді.

Түркі халықтарының мәдениетіндегі темір ұсталығы өнерінің тарихы тереңде жатыр. Түркі халықтары көшпелі өмір салтына және құрал-саймандар, қару-жарақ пен тұрмыстық заттар жасау қажеттілігіне байланысты ежелгі заманнан бері металл өңдеумен айналысты. Энциклопедиялық анықтамаға сүйенсек, «адам баласы алғаш рет жай темірмен емес, метеориттік темірмен танысқан сыңайлы. Қалай болғанда да, ежелгі халықтардың тіліндегі темір металына қатысты атаулардың мағынасы осындай ойға жетелейді. Ежелгі мысырлықтардың тіліндегі «*бени-пет*» сөзі «*аспан темірі*» деп аударылып жүр, ал ежелгі гректік *sideros* сөзі латынның *sidus* – «жұлдыз, аспан денесі» деген

сөзімен байланыстырылады. Б.з.д. хетт мәтіндерінде темірдің аспаннан түскен металл екендігі айтылады.

Металға және металлургияға қатысты атаулардың төркіндерін анықтай білу – арғықазақ, сондай-ақ жалпы түркі тарихының даму кезеңдерін көрсетуге аз да болса өз үлесін қоса алатын ізденіс саласы. Өйткені сөз мыңжылдықтарға созылған уақыттың ақпаратын бойында сақтай алады (Қондыбай, 2024: 919).

Белгілі тілші-ғалым Р. Шойбеков мұндай атаулардың бойында бүгінгі күнге дейін сақтап келген ұлттық колориті арқылы этностың өткен дәуірдегі өзіне тән ерекшелігін, өзіндік қасиеттері жөніндегі таным-түсініктер өрісін кеңейте түсетінін, сондай-ақ қолөнер лексикасының мәдени, дүниетанымдық ерекшеліктерге аса бай, ұлттық тіл байлығымыздың ауқымды қабатын құрайтын күрделі таңбалар жүйесі екендігін жазады (Шойбеков, 2006: 7).

Тілдің кумулятивтік (мұрагерлік) қызметі арқылы халықтың рухани-мәдени мұрасын, тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын және басқа да құндылықтарын тіл арқылы зерттеп-зерделеу бағытына орай, қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі темір ұсталығы өнеріне қатысты атаулар да ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, бүгінгі күнге дейін жетіп отырғаны анық. Академик Ә. Қайдар бұл жөнінде былай дейді: «Кез келген этностың (бүгінгі ұлыстың, халықтың не ұлттың) тілінде оның басынан өткен бүкіл өмірінің өрнегі жатыр. Халықтың, яғни этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы оның тілінде ғана сақталады. Әртүрлі заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, қоғамдық қатынастар, әдет-ғұрып, салт-сана мен дәстүрлер

жайлы мағлұматтардың бәрі де кейінгі буындарға тек тіл фактілері арқылы ғана, яғни тілдегі сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер арқылы жетуі мүмкін» (Қайдар, 1998: 21).

Этносты танып-білуде лингвистикамен қатар басқа да ғылым салаларының өзіндік үлесі бар. Тілдік деректерді басқа ғылым салаларымен байланыстыра зерттеу жайлы этнолингвист-ғалым Е. Жанпейісов былай дейді: «Этнолингвистика этносқа қатысты культурологиялық, этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклористикалық зерттеулердің синтезі іспетті. Этнолингвистика бұл зерттеулерді өзара байланыстыра, сабақтастыра қатар алып жүруді, үйлестіре жүргізуді талап етеді» (Жанпейісов, 1994: 4).

Темір ұсталығы өнеріне қатысты сакралды ұғым арқалаған тілдік бірліктердің кейбіріне тоқталайық:

Ұста – «темірші» және «шебер» тәрізді іргелес ұғымдарды білдіретін атау. Ең алдымен, ұста деп, әдетте темірден неше түрлі бұйым, қару-жарақ жасайтын адамды айтады. Металмен жұмыс істейтін ұстаны түркі халықтарында *ақ ұста*, *қара ұста* деп ажыратқан. Қара ұста деп қара темірден (кейде мыс пен жезден) бұйым жасайтын шеберлерді, *ақ ұста* деп қара ұстаның әдіс-тәсілдерін түгел меңгерген және алтын-күмістен көркемдік бұйымдар жасайтын, шеберлік шыңына көтерілген адамдарды атаған (Қазақтың этнографиялық..., 2017: 5-т., 554-555).

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «*Ұста* – темірден, ағаштан неше түрлі бұйым жасап шығаратын шебер адам», ал «*Ұстахана* – темірден әртүрлі заттар жасап шығаратын шеберхана» (Қазақ...,

Сур.1. Самарканд ұстасы. Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорынан. И 71-68

Fig.1. Samarkand blacksmith. From the fund of Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (the Kunstkamera). И 71-68

Сур. 2. Қазақ ұсталары. Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорынан. И 1718-47

Fig.2. Kazakh blacksmiths. From the fund of Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (the Kunstkamera). И 1718-47

2008: 862) деп берілген.

Қазақ тілінде ұсталыққа қатысты «Ұстаны соққан пышағынан танысың», «Ерінбесең ұста боларсың», «Ұста өлсе де, ұсталық өлмейді», «Ұстаның қолы ортақ», «Ұстаға жұмыстың қиыны жоқ», «Ұсталығы болған аш қалмас», «Көп көрген – нұсқа, көп істеген – ұста» сияқты мақал-мәтелдер қалыптасқан.

Осы сипаттағы лингвокультура-лар мен этнографизмдер, одан туын-дайтын тұрақты тіркестердің түп тамыры ұлт санасында тұрақты түрде сақталып, этномаркерлік деңгейге жеткен таңбалардан бастау алады. Соның аясында ұлттық санада құрылымдалған дәстүрлі дүниетаным мен руханият жүйесі оларды таңбалаған тілдік бірліктердің (фразеологиялық, паре-миологиялық, прецеденттік тіркес-терде, этнолексикада, т.б.) мазмұны ке-шенді зерттеу негізінде жаңғырып, «кілті» ашылады (Манкеева, 2018).

Тілші-ғалым Ж. Манкеева өз зерттеулерінде лингвомәдени таңбаға

салынған ақпараттарды «кілтпен» аша білуде «мәдени код» түсінігін бөліп көрсетеді. Ғалым тіл арқылы ұлт болмысын анықтайтын мәселелердің мазмұны мен түйін-дәйектері ұлттың мәдени кодында астарланғанын жазады (Манкеева, 2008).

Темірші – темірден тұрмыстық, шаруашылық бұйымдар мен құрал-саймандар, қару-жарақ жасайтын ұста, шебер. Теміршілер темірден басқа, мыс, жез, қола тәрізді металдарды да пайдаланады. Алайда, зергерлер тәрізді алтын, күміс және асыл тастарды өңдеумен, олардан бұйымдарды әшекейлеп жасаумен айналыспайды. Өйткені темірші темірден түйін түйетін ұста болғанмен, зергерлердің әдіс-тәсілдерін қолданбайды. Сондықтан темірші ұстаның қара ұста деп аталатын тобына жатады.

Қазақ теміршілері ұзақ замандар бойы тұрмысқа зауыттан шыққан тауарлар енгенге дейін халықтың темірден жасалатын тұрмыстық, шаруашылық және әскери құрал-

жабдықтарға деген сұранысын қанағаттандырып келді. Сондықтан олар ел ішінде беделді болды. Сонымен бірге теміршілерді қасиетті адам санады. Өйткені олар – ертедегі әлеуметтік топтардың ішінде темір бұйымдар дайындау үшін бірінші болып отты меңгерген адамдар. Темірді суару тәсілі де олардың от пен суды қатар меңгергенін көрсетеді. Оларды алғаш металл қорытушылар, металлургияның негізін қалаушылар деуге болады. Ертеде теміршілердің кеңді тасты балқытып, темір айырып алуы, от пен суды пайдаланып, одан қару-жарақ, түрлі бұйымдар соғуы олардың тылсым күштің, ерекше қасиеттің иесі деп танылуына себеп болды. Осымен байланысты оларға әрі құрметпен, әрі қорқып қараған (Қазақтың этнографиялық ... 2017: 5-т., 358-361).

Тіліміздегі темір ұсталығына қатысты этномәдени атаулар семантикасындағы сакралды ұғымдар мифтерден бастау алады. Кез келген қоғамның қала берді күллі адамзат тарихының негізгі өзегі, таным-түсінігі мен бүтіндей болмысы мифологиядан басталады. Тіпті ғылымның негізі де осы мифте жатыр деуге болады.

Қарапайым сана бойынша миф дегеніміз – бұл ертегі, ойдан құрастырылған хихаяттар деп есептеледі. Бірақ XX ғасырдың ортасынан бастап академиялық ғылым миф ешқандай ойдан шығарылмаған, адамзат қоғамының өткенінен хабар беретін, түбірінде шындық жатқан ақпарат деген түсінікке келді. Академик А. Лосев мифті «жоғарғы деңгейдегі ақиқат» деп атайды. Оның пайымынша, миф атаулының барлығында да әртүрлі уақытты әр халықтың бейсаналық құрылымымен, тотемдік ойлау

логикасымен анықталатын белгілі бір жалпыға ортақтық бар. Солай болса да әрбір ұлт пен халықтың өз таным-түсінігі болмыстық сипаттағы өз мифін тудырады. Яғни Ф. Ницше тілімен айтсақ, «Мифсіз қандай мәдениет болса да өзінің табиғи күшінің шығармашылық сипатын жоғалтады: тек жекелеген мифтермен ғана олардың ой-өрісі қандай да бір тұтас мәдени қозғалыспен тұйықталады» (Бүркіт Нұрасыл, 2020: URL).

Мифтік тұрғыдан «темір» сөзінің этимологиясы да «о дүние», «төменгі дүние», «өлілер дүниесі» деп аталатын түсініктер аумағында қарастырылады:

1. Темір – о дүние, жерасты немесе суасты дүниесінің бас кейіптеушісі «төмен, төменгі» деген сөздермен байланысты.

2. «Темір» деген металл атауы да, ең алдымен, осы жерасты қойнауына байланысты, мифтік Темір бейнесіне қатысты шыққан туынды сөз. Мифтік Темір темірші, ұста функциясын атқарушы болуы мүмкін, өйткені көптеген мифтік дәстүрлерде ұста-металшылар ең алдымен төменгі дүниемен байланысты болып суреттеледі.

3. Қазақ тіліндегі «тамшы», «таму», «тамыр», «тамызық» сөздері де осы Темір – «жер асты», «суасты дүние персонификациясы» дегенге қатысты шыққан туынды сөз болып табылады.

«Темір» сөзі қазіргі мағынасында 6-8 ғасырлардағы көктүріктер заманынан бері өмір сүріп келеді, 1 500 жыл бойына айтылу сипаты да, мағынасы да еш өзгеріске түспеген осы сөздің жасының әлденеше мыңжылдықтар тұңғығына кететініне сенуге болады.

Бұл сөз о баста мүлде басқа мағынаға ие болып, белгілі бір уақыт ауқымында әлденеше мағыналық өзгерістен

өтіп, тек ақыр аяғында ғана темір металының атауына айналғандығын жоққа шығаруға болмайды. Осындай ойдың туындауына түрткі болып отырған – шумер тілі. Түркі-шумер (мәдени) туыстығын дәйектеген Олжас Сүлейменовтің салыстырма кестесінде шумердің «*тибира*» (медник), «*забар*» немесе реконструкцияланған «*дабар*» (медь, бронза) сөздерінің жалпытүркілік «*темір*» (*тебір, тібір, дебър, табір, дэбір, темүр, томор, төмүр, төмүз*) сөзіне сәйкес келетіндігі көрсетілген (Қондыбай, 2024: 129).

Халық арасында «*Темір сырын отта танытады*» деген нақыл темір өңдеуде оттың маңызына орай айтылған, себебі темірді қыздырып жасытуға, балқытуға жоғары температура қажет. Өңдеуге қызған темір қолайлы. «*Темірді қызған кезде соқ*» деген мақал теміршілердің тәжірибесінен қалыптасқан. Темір өңдейтін шеберлер көміршінің ағаштан сапалы дайындалған көміріне әркез мұқтаж болған, өйткені көрік желді, көмір қазулы болса ғана темір өңдеу жұмысы жеңіл болған. Осыған орай халық ішінде «*Темірші көміршіге үйір*» деген мақал қалыптасқан (Пиязбаева, Фазылжанова, 2023: 47).

Түркі ғұламасы Махмұт Қашқари сөздігінде темірге қатысты «там» негізді түркінің үш сөзі берілген: «тамдұ» және «тамдұқ» сөздері «*от жалыны, тамызық*» деп, «тамұ» сөзі «*тамұқ, тозақ*» деп аударылған және «там» сөзі кәдімгі «үй, мола, там» дегенді білдіреді.

Алғашқы екеуінің арасында мағыналық жақындық бар, яғни «от жалыны, тамызық» (тамдұ, тамдұқ) пен «отқа өртеу тозағы» («темір үй») функциясын атқарған «тамұ» ұғымының арасын от пен от жалыны жалғастырып тұр (Қондыбай, 2024: 129-130).

Қазақтарда да әрбір кәсіптің киелі

пірі болады деген сенім бар, кәсіби жұмысты істеуде сол пірге сиыну дәстүрі ертеден қалыптасты. Көне діни түсінік бойынша, бұл қолдаушы пірлер кәсіп иелеріне өз саласында жақсы жетістіктерге қол жеткізуге көмек беріп, істерін бағыттап, қорғап отырады-мыс. Сондықтан бір істі бастарда кәсіп иелері міндетті түрде өз пірлеріне сиынып, дұға оқып, олардан медет тілеген. Мысалы, қару-жарақ жасарда қазақтар темір өңдеуді, қару-жарақ жасауды игерген бірінші адам ретінде Дәуіт пайғамбарға арнайы дұға оқып, қолдау сұраған. Қазақтардың Дәуіт пайғамбар ауырған адамды емдейді, әртүрлі зұлым күштерден сақтайды деген сенімі ұсталар соққан қаруды емдеу ырымдарында, зұлым күштерден қорғану ырымдарында қолдануының бір негізі болды. Қазақ батырлары өздері асынған жауынгерлік қарулар мен қорғаныс жарақтарының әр түрінің пірі болады деп сеніп, Ер дәуітті сауыт пен қылыштың пірі санаған.

Жалпы, Шығыс халықтарында әрбір кәсіптің киесі болатынына, оның бастауында рухани ұстаз, қасиетті пір тұрғандығына сенген. Кәсіптің иесі туралы түсініктер исламға дейінгі дәстүрлерден басталады. Мысалы, темір ұсталардың пірі мифтік кейіпкер Бапы хан болса, ислам діні енгеннен соң Дәуіт пайғамбар саналды (Қазақтың этнографиялық...2017: 5-т., 40-42).

Белгілі ғалым, мифтанушы Т. Әсемқұлов «Жылан қайыс» ырымының сипаттамасы» атты еңбегінде қазақтың дәстүрлі мәдениетінде теміршілік өнердің және ұстаның өзі де қасиетті мәртебе иелері екендігін, қазақ ұсталары табынып келген теміршілік өнердің, жалпы металлургияның пірі, жебеушісі Бапы хан болғандығын, сондай-ақ теміршілік өнердің жылан

патшасы Бапы ханның берген сыйы екендігін жазған.

«Жылан қайыс» ырымы баланың төрт жасына толған, яғни қоян мүшел жасына келген кезінде жасалады. Баланың әкесі темір ұстасымен бір күнді белгілеп, айтылған күні теміршінің үйіне барады. Темір ұстасы үйдің іргесіне сауыт-сайман, қару-жарақты үйіп қояды. Ұста көрігін басып, темір соғып, үстіне жылан түстес шекпен киіп, ырымды бастайды. Ырым бойынша ұста екі аяғын алшақ қойып, баланы аяғының астынан ары-бері екі рет өткізеді. Бала еңбектеп өткенде алдымен сауыт-сайман киіп, екінші рет өткенде қару-жарақ тағынады. Ырымды аяқтау алдында ұста алақанын отқа қақтап алып, баланың бетін сипайды. Кейде ырым соңында балаға жаңа есім беріледі.

Аяқ арасынан еңбектеп өтудің көптеген басқа мәдениеттерде бала асырап алу, жаңадан дүниеге келу, сондай-ақ жаңа сапада қайта өмірге келу мағынасы бар. «Жылан қайыс» салтында бала символдық түрде қасиетті адамнан қайта туылады. Жаңа есім баланың жаңа мәртебесі мен жаңа мәнін растайды. Бұл салт нақты инициациялық сипатқа ие (Әсемқұлов, 2022: 26-32).

Этнограф, мәдениеттанушы Ш. Тохтабаеваның зерттеулерінде мифологиялық пірлермен қатар темір ұсталарына бұл өнер түрі сабақтастық жолымен аруақ арқылы қонатыны айтылады. Ғалымның пікірінше, темір ұстасының шығармашылық шабыты олардың түсінде аян арқылы беріліп отыратыны да ерекше құбылысты танытады. Тағы бір қызық факт: егер ұста ұзақ уақыт бойы жұмыс жасамай, ойға алған істі орындамаған жағдайда, қатты ауырады. Сол кезде рухтар келіп, ұсталық өнерді жалғастырушы ретіндегі

тағдырын қайтадан еске салып, тіпті кәсіби кеңестер береді екен. Ұсталардың көпшілігі өздеріне дарыған қолөнер сыйы жайлы «Пайғамбар менің қолыма түкірді» дейді. Бір қызығы, кәмелетке толған кезде әулеттік қолөнерді ұстанбайтын адамдар сынақ ретінде келетін ауруға шалдығады. Бала кезінен әкесінен немесе атасынан оқыған және осы салада ұзақ үзіліссіз жұмыс істеген ұсталар ешқандай ауыр сынақтарға ұшырамайды (Тохтабаева, 2005: 213-2015).

Темір ұсталары рухани тазалыққа аса мән берген. Белгілі мәдениеттанушы З. Наурызбаева түркі мәдениетіндегі темір ұсталарынан талап етілетін физикалық және рухани тазалыққа назар аудара отырып, бұл өнердің темір ұсталарына олардың игілікті істері үшін көктен берілген сый екендігін жазады (Наурызбаева, 2013: 128).

Этнограф-ғалым З. Сұрағанованың «Түркі-моңғол мифтік дәстүріндегі темір ұсташының бейнесі» мақаласында түркі-моңғол әлемінде ұста бейнесінің алуан түрлі болып келетіні, мифологиялық ұғымда құдай кейпінде, құдайдың қызметшісі, елді мекеннің жебеушісі, ұста қолөнерінің қорғаушысы, сондай-ақ билеуші, пайғамбар, діни қызметкерлердің дәстүрін жалғаушы бейнесінде көрініс табатыны жөнінде айтылады (Ұлы дала...2018: 73-79).

Белгілі мифтанушы С. Қондыбай ұстаның төменгі дүниенің (о дүние) мифтік кейіпкері екендігін және оның төменгі дүниемен байланыстылығы жайлы айғақтардың басқа мифтік дәстүрлерден де көптеп табылатындығын көрсете отырып, «Ұста – төменгі дүниелік» дегенді аксиома ретінде қабылдай аламын» деп жазды (Қондыбай, 2024: 924).

Қазақта темірден түйін түйген ұсталарды «темірші», «дархан» деп, ал ұстаның шеберханасын дүкен деп те атаған.

Дүкен – байырғы кездегі темірші ұсталардың жұмыс істейтін және құрал-жабдықтарын сақтайтын үйі, ұстаханасы. Ондай үйді кей жерлерде көбінесе ұстаның қасиетті саналған көрігі тұратындығына байланысты көрік үй деп те атаған.

Дүкендегі көріктің қалдығын сұрап алып, суға салып жуынса, шошыну мен денеге шыққан бөрткенге шипа болады деп санаған. Ауырып, шалық тиген әйелдерді ұста дүкеніне әкеліп түнеткен, төске тәу еткізген (Қазақтың этнографиялық...2017: 2-т., 93-94).

Дүкен майлау – ұста, зергерлердің жаңа дүкен салынып, жұмысқа кірісер алдында атқаратын ғұрыптық рәсімі. Жаңа ұстахана салынғаннан кейін есігінің оң жағына отбасының берекесі

артсын, молшылық пен байлық молайсын деген ниетпен кәрі жілік іліп қоятын болған. Дүкен елді мекеннен біршама алыс жерде, ауыл шетінде орналасатын болған. Дүкен майлау рәсімін орындау кезінде құрбандыққа мал сойылып, құдайы тамақ беріліп, темір ұсталарының пірі – Ер Дәуіт пайғамбарға тәу еткен. Дұға оқылып, бата берілетін болған. XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарына дейін дүкендегі көрік терісін, оттық пен төстің де бетін майлау салты сақталып келген (Сураганова, Казанбаева, 2022: URL).

Дүкен майлау салты, оның ішінде отқа май тамызу ғұрпы көптеген мәдениеттерде кездеседі. Бүліс-шараның атаулары әртүрлі болғанымен, негізгі идеясы – ерекше тылсым күш ретінде *отқа тәу ету*. Бұл рәсімнің бастауы өте көнеден қалыптасқан бүкіл адамзатқа ортақ ғұрып болса керек. Уақыт өте діни наным-сенімдердің өзгеруіне

Сур.3. Дүкен («Түркістан альбомы». 1871-1872)
Fig.3. The shop ("Turkestan album". 1871-1872)

байланысты қолданыстан шығып, ұмыт болғанымен, отқа табынуға байланысты ғұрыптар ұсталық кәсіпте сақталып қалды. Ал ұсталық кәсіпте сақталуының басты себебі, металды өңдеуде негізгі жұмыс процестерінің барлығы дерлік оттың күшімен атқарылатындығында. Қазақтардың ұстахана, дүкендерді киелі орын деп санауы да осы оттың кереметіне табынудың сақталып келген сарқыншағы деуге әбден болады.

Дүкен майлаудың және бір қыры ұсталық кәсіптік тылсым күштермен байланыстырылып, солардан күш-қуат, іске сәттілік сұраумен байланысты қалыптасып, мұсылман діні тараған кезде дұға оқып, құрбан шалумен ауыстырылған болса керек (Қазақтың этнографиялық...2017: 2-т., 95).

Сібір халықтарындағы темір ұсталығы өнері туралы зерттеумен айналысатын ғалымдардың пікіріне назараударатын болсақ, темір ұсталарын құдайдың қасиеті қонған адамдар деп, олардың тікелей отпен байланысты кәсіп иелері екендігін жазады. Мәселен, темір ұсталығы өнерін зерттеуші ресейлік ғалымдар К.А. Сағалаев, А.Г. Гомбожалов еңбектерінде темір ұстасы – металл өңдеуге қатысты барлық дәстүрлі мәдениеттерде өзіндік орны бар, аса ерекше құрмет иесі ретінде қарастырылған. Зерттеушілердің айтуынша, түрлі халықтардың мифтерінде темірмен жұмыс істеу өнері тікелей Жаратушымен байланыста қаралады.

Сібір халықтарының мәдениетінде темір ұсталарының кәсібі тікелей отпен байланысты болды. Сондықтан темір ұсталары ауыл шетінде орналасып, бүкіл уақытын тек жұмысқа арнаған. Адамдармен жиі араласпайтын темір ұсталарының болмысы жұмбақ

сырларға толы болғандықтан, оларды бақсыларға теңейтін» (Сағалаев, Гомбожалов, 2013: 53-54).

Дін тарихын зерттеуші, мәдениет философы М. Әлиаде Сібірдің бақсылық дәстүрінің де темірмен байланыстылығын жазды. Олардың ортақтығы «отқа үстемдік етуінен» көрінеді. Бұл «үстемдік» адамның өз табиғатын, болмысын жеңетін күйге жетуін білдірді. М. Әлиаденің пікірінше, темір ұстасы жасаған қару-жараққа да сиқырлы күш дариды. Оларды сиқырлы құралдарға айналдыра алатын тек темір ұстасының тылсым күші, жұмбақ өнері (Әлиаде, 1998: 187).

Қазақ тілінде «От көктен, су таудан түсті» делінеді. Халық арасында айтылатын бұл сөздің шындыққа жанасатыны: жер бетіндегі сулар (өзен, бұлақ, жылға, көл, т.б.) таудың басындағы мәңгілік мұз айдындарының күн аптабымен еруінен пайда болса, жер бетіндегі орман-тоғайларды өртейтін отты адамзат о баста аспаннан түскен найзағайдан алғанын аңғартып тұр (Қайдар, 2004: 444). Сондай-ақ халық найзағай жарқылдағанда есік алдындағы жерге балта, шот сияқты темір аспаптарды жайып, ошағындағы оттың көп болуын тілеген. Тіліміздегі бұндай мысалдар темір ұсталығы кәсібінің отпен байланысты екендігін айқындай түседі.

М. Әлиаденің жазуынша, Солтүстік-Батыс Америкада темір ұсталары аса құрметке ие, олардың қолөнер дағдылары құпия болып келеді және ол ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, тек отбасы мүшелеріне ғана беріледі.

Африкалық Конгодағы темір ұсталары да мұрагерлік жолмен берілетін ұсталар гильдиясын құрып, мұндай бірлестік мүшелерінің

бақсылыққа тең әлеуметтік мәртебесі болған. Оларды «сиқыршы» немесе «темір ұстасы» деп аталатын «қожайындары» басқарған. Африканың кейбір жерлерінде бас темір ұстасы, әдетте, ауылдың негізін қалаушы болып саналады және оның қолөнері «тұқым қуалайды» (Элиаде, 1998: 187).

Халық санасында темір ұстасының өзі ғана емес, оның құрал-саймандары да қасиетті саналады. Сондықтан теміршінің төсіне отыруға болмайды. Онда ұстаның қолы жүрмейді, отырған кісі де дертке шалдығады. Қайта темір ұстасының төсін көргенде алақанымен төсті басып, қолын ерніне тигізіп, маңдайын сипап тәу етеді. Сондай-ақ ант бергенде кеудесіне төс ұру салты болған. Теміршілер кейде шошынып ауырған баланы ұстаханаға алып келіп, қорық деп аталатын әдіспен емдеу шарасын қолданған. Ол үшін ішіне су құйылған ыдысты баланың басынан сәл жоғары ұстап тұрып, қорыған қорғасынды шар еткізіп құйып жіберген. Қазақ теміршілері осындай

қасиеттері мен қызметіне байланысты дәстүрлі қазақ қоғамында құрметті әлеуметтік топ өкілдері саналған (Пиязбаева, Фазылжанова, 2023: 47-48).

М. Элиаде Африка елдеріндегі темір ұсталығы өнеріне қатысты жазбаларында темір ұсталарының өздерімен бірге құралдары да қасиетті саналатынын жазған. Ұстаның балғасы, төсі, көрігі тылсым күштерге ие. Негізі, ұста құралдары өздерінің бойындағы құдіретті күшті темір ұстасының көмегінсіз-ақ қолдана алады деп саналады. Мысалы, африкалық тайпалар ұста балғасында ерекше күш бар деп есептейді. Балғаның сиқырлы күшімен темір ұстасы кез келген жауын жайрата алады. Әдетте, темір ұсталары өздерінің құдіреттілігін сиқыршылыққа жұмсамайды және олардың көпшілігі ақ бақсы ретінде танымал (Элиаде, 1998: 191-192).

Көрік – металды қыздыру, балқыту үшін оттыққа жел беріп тұратын ұстаның үрлегіш құралы. Халық көрікті киелі аспап ретінде қастерлеген. Себебі

Сур.4. Көрік. ҚР Ұлттық музейі қорынан.
НҚ 11884

Fig.4. Bellows. From the fund of the National museum of RK. НҚ 11884

Сур.5. Көрік. ҚР Ұлттық музейі қорынан.
НҚ 11885

Fig.5. From the fund of the National museum of RK. НҚ 11885

шеберлердің жақсы бұйым жасауы осы көріктің жұмысына байланысты болған. Еңбектің нәтижесі, өнімділігі осы көрікке байланысты. Сондықтан қазақта «Көрігің желді, көлігің жемді, көйлегің жеңді болсын» деген тілек те айтылады.

Көшпелі ортада көрікті аса киелі заттар қатарына жатқызады. Оның мәні отты кие тұту мен мұсылман діні ықпалымен қалыптасқан ұсталықтың пірі Дәуіт пайғамбар атымен тікелей байланысты. Көрікке байланысты төмендегідей ғұрыптық мәнді ұстанымдар кездеседі: «көрікке табанды (әсіресе, етіктің табанын) қаратып жатуға болмайды», «көрікті жинап қойған кезде оған ақтық байлап, белуардан биік жерде сақтайды», «көрікті және оның

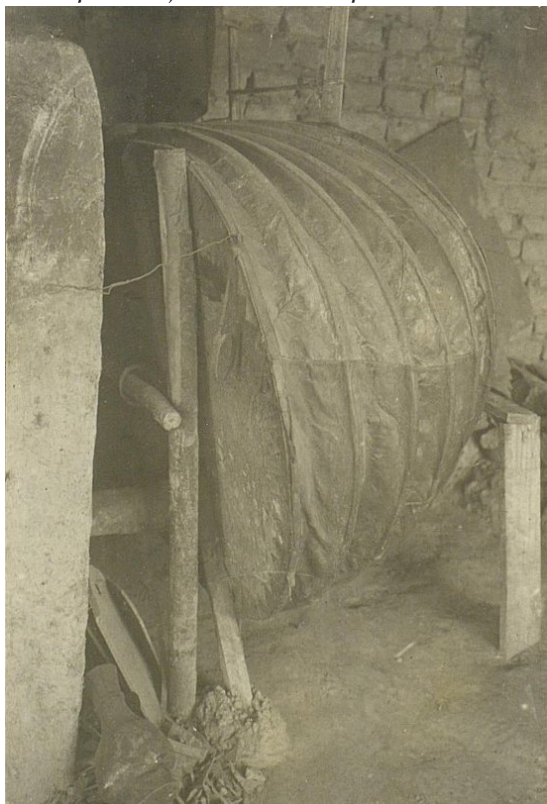
оттығын аттауға, көрік құрылған орынды басуға тыйым салынады», «әр күн сайын ұста іске кірісерде «Дәуіт ұста ісімді оңдай көр!» деп сыйынады», «көрік басқа біреуге тарту етілмейтін, балаға мұра болып қалатын қасиетті зат ретінде әулетте сақталады», «қолданылмай бос тұрған көрікке қызыл мата байлап қойса, көріктің киесі ашуланбай, бейтарап болады», «көріктің оттығындағы күлді суға араластырып, шошынудан жабысқан бөрткенді жуса, шипа болады», «жын қысып» ауырған адам (оны «Дәуіт жыны бар» деп санаған) көрік маңына жиналған темір қоқымын емге алып пайдаланған», «көріктің пірі разы болсын деп, анда-санда көрікті құрып, іс жасап отыру дұрыс деп саналған, сөйткен жағдайда көрік ұстаған әулеттің кейінгі ұрпағына бұрынғы ұста аталардың аруағы қонады».

Көрікпен бірге оны басуға арнайы дайындалған көмір, отты көсеуге арналған көсеу, шымшуыр, төс, балға, балта сияқты ұсталық құралдары қатар жүреді.

Төс – үстіне металл қойып, балғамен соғып өңдеуге арналған орнықты болат құрал. Ұста-шеберлер металды төске салып, балғамен соғу, созу, кесу, ию, шыңдау, шеку, қақтау, бұрау тәрізді тәсілдермен өңдейді.

Әрбір қазақ ұстасы дүкен құрған күні мал сойып, көрші-қолаңын шақырып, дүкен майлау ғұрпын атқарғанда тұтанған көріктің оттығына май құюмен бірге төстің бетіне де ырымдап май жаққан (Қазақтың этнографиялық...2017: 5-т., 440).

Балға – қатты заттарды соғуға, металды соғып өңдеуге, шеге қағуға, орақ шыңдауға, уатып бөлшектеуге және т.б. жұмыстарға арналған, темір не шойыннан жасалған салмақты басы бар ағаш сапты құрал.

Сур.6. Көрік. Самарқанд. 1931. Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорынан. И 71-13

Fig.6. Bellows. Samarkand. 1931. From the fund of Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (the Kunstkamera). И 71-13

Сур.7. Теміршінің құралдары. С.М. Дудин. Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорынан. № 1199-291

Fig.7. Tools of blacksmith. S.M. Dunin. From the fund of Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (the Kunstkamera). № 1199-291

Белгілі ұста Д. Шоқпарұлы темір ұсталары қолданатын шой балға туралы айта келіп, онымен жұмыс істеу тәсілін былайша түсіндіреді: «Темір ұстасының көрік басып, балға соғып тұратын көмекшісін балғашы деп атайды. Оның тұтынатын балғасының салмағы 2 кг-нан 16 кг-ға дейін болады. Салмағы ауыр болып келетін балғаны ұсталар шой балға дейді. Отқа қызған темірді ұста бір қолындағы қысқышпен қысып ұстайды да, төске төсеп қолындағы орта салмақтағы балғамен ұрып, балғашыға жөн сілтеп отырады» (Қазақтың этнографиялық... 2017. 1-том. – Б. 528).

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі темір ұсталығы өнерінің айқын үлгілері болып табылатын тілдік бірліктер – сөздер, еркін сөз тіркестері, фразеологизмдер,

мақал-мәтелдерді этнолингвистикалық әдіспен талдау арқылы бүгінге дейін жетіп, асыл мұра ретінде сақталып келе жатқан темір ұсталығы өнеріне қатысты киелі ұғымдағы атаулардың (темір, темірші, ұста, дүкен, көрік, төс, балға, от, т.б.) этномәдени семантикасы айқындалып, олардың тілдік-мәдени мағынасы қазақ халқының ежелден бастау алатын наным-сенімдерімен, аңыз-әпсаналарымен, тұрмысындағы салт-дәстүрі мен ырым-жоралғыларымен астасып жатқандығы нақтыланды.

Қазақ халқы өзінің тұрмыс-тіршілігіндегі, болмысы мен дүниетанымындағы, кәсібі мен өнеріндегі ұлттық-этнографиялық ерекшеліктерді, соның ішінде темір ұсталығы өнеріне қатысты таным дүниесіндегі түсініктерді темір, ұста, дүкен, көрік, төс, от және т.б.

сөз формаларының мағыналарына орнықтыра білген. Осыған орай, сакралды ұғымдағы темір ұсталығына қатысты атаулардың қазақтың ұлттық кодында сақталған мәдениетіміздің ақпараттық дерегі бола алатындығы негізделді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, темір ұсталығы өнері – қасиетті ұғым. Оның негізгі өзегін құрайтын сакралды ұғымдарды белгілейтін тілдік бірліктер қазақ тілінің этномәдени лексикасы тобын құрайды. Ондай тіл бірліктерін этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу этнос, халық тілі мен мәдениеті арасындағы тығыз байланыстан туындаған ақпараттарды айқындайды. Этномәдени мазмұндағы мұндай

ақпараттар қазақ халқының ғасырлар бойы қордаланған тарихи-мәдени мұрасын, бай қазынасын насихаттау құралы болып табылады.

Сонымен бірге темір ұсталығына қатысты сакралды ұғымдағы атаулардың этномәдени семантикасын зерттеу қазақтар әлемінің тілдік әрі этникалық бейнесін жасауға, сакралды ғаламдық идеяларын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақтың темір ұсталығы өнерімен байланысты сакралдылық және оған қатысты этномәдени лексикалық бірліктерді алдағы уақытта заттай және рухани мәдениет тұрғысынан музейтану және басқа да ғылым салаларымен байланыста кешенді түрде зерттеудің маңызы зор.

Алғыс: Мақала ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Дөңгеленген дүние: қазақ дала өркениетінің мәдени коды» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру ғылыми жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR22082508).

Әдебиет

1. Әсемқұлов Т., 2022. Шығармалары. Алматы. Б. 26-32.
2. Беляева Т.О., 2024. Традиционные сакральные смыслы в этнорегиональной культуре Алтая. Философия и культура. № 10. С. 43-45.
3. Боранбай Б.Е., Камшева Г.А., Оралова Г.С., Төлебаева А.Т., 2023. Сакралды ұғымдар және оның интерпретациясы. Тілтаным. № 1(89). Б. 73-79.
4. Бүркіт Н., 2020. Түрік әлемі: Қазақтың тотемдік бейнелері // Qazaqstan tarihy порталы. [Электронды ресурсы]. URL:<https://e-history.kz/kz/news/show/32223> (қаралған күні: 26.02.2025)
5. Жанпейісов Е., 1994. Этнолингвистика. Ана тілі. №3. 1994. Б. 4
6. Жүзей М., Исахан М., 2022. Руханият әлеміндегі киелі ұғымдар. Адам әлемі. №4 (94), Б. 170-181.
7. Кемелова Қ., 2024. Этнографиялық жәдігерлерді зерттеу және олардың мұралық маңызы // KAZMUSEUM.KZ порталы. [Электронды ресурсы]. URL:<https://kazmuseum.kz/s-khbat/item/2286-etnografiyalyk-zhadigerlerdi-zertteu-zhane-olardy-m-ralyk-ma-uzu> (қаралған күні: 26.02.2025)
8. Коновалова Н.И., 2007. Сакральный текст как лингвокультурный феномен. Екатеринбург. 298 с.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2008. Алматы. 862 б.

10. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2017. Энциклопедия. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 1-том. Б. 528; 2-том, Б. 93-94; 5-том, Б. 554-555.
11. Қайдар Ә., 1998. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі, 21 б.
12. Қайдар Ә.Т., 2004. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы. 444 б.
13. Қондыбай С., 2024. Арғықазақ мифологиясы. Алматы. 1040 б.
14. Манкеева Ж., 2008. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы, 356 б.
15. Манкеева Ж., 2018. Тіл арқылы этномәдени кодтарды ашу. // Егемен Қазақстан, 24 қыркүйек. [Электронды ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/174894-til-arqyly-etnomadeni-kodtardy-ashu> (қаралған күні: 25.02.2025)
16. Наурзбаева З., 2013. Вечное Небо казахов. Алматы. С. 683-684
17. Отто Р., 2008. Священное. Санкт-Петербург. 272 с.
18. Пиязбаева А.Б., Фазылжанова А.М., 2023. Экономикалық сана трансформациясының тілдегі репрезентациясы. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Филология сериясы. №3 (191). Б. 47.
19. Сағалаев К.А., Гомбожалов А.Г., 2013. Кузнец и шаман. Наука из первых рук. № 5-6 С. 53-54
20. Сураганова З.К., Казанбаева З.З., 2022. Культ кузнеца у казахов: традиционные представления, ритуальные, мифологические и фольклорные аспекты. Археология Евразийских степей. № 2, С. 116-117. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2022.2.115.121>
21. Тохтабаева Ш., 2005. Серебряный путь казахских мастеров. Алматы. Б. 213-215.
22. Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жаяуларлары. 2018. Астана: Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, 1-том. Ғасырлар қойнауынан: көрме каталогі. Б. 73-79
23. Шойбеков Р.Н., 2006. Қазақ тілінің қолөнер лексикасы. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы. б. 7
24. Элиаде М., 1998. Азиатская алхимия. Москва. 187 с.
25. Элиаде М., 1994. Священное и мирское. Москва. 144 с.

References

1. Asemqulov T., 2022. Shygarmalary [Works]. Almaty. Pp. 26-32. [in Kazakh].
2. Belyaeva T.O., 2024. Tradicionnye sakralnye smysly v etnoregionalnoi kulture Altaia [Traditional sacred meanings in the ethnoregional culture of Altai]. Filosofia i kultura. № 10. Pp 43-45. [in Russian].
3. Boranbay B.E., Kamsheva G.A., Oralova G.S., Tolebaeva A.T., 2023. Sakraldy ugymdar jane onyn interpretasiyası [Sacred concepts and their interpretation]. Tiltanym. № 1(89), Pp. 73-79 [in Kazakh].
4. Burkit N., 2020. Turik alemi: Qazaqtyn totemdik beineleri [Turkic world: Kazakh totem images]. In: Qazaqstan tarihy. [E-source]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/32223> (Accessed: 26.02.2025) [in Kazakh].

5. Janpeiisov E., 1994. Etnolingvistika [Ethnolinguistics]. Ana tılı. №3. 1994. Pp. 4 [in Kazakh].
6. Juzei M. Isahan M., 2022. Ruhaniat alemindegi kielı ugymdar [Sacred concepts in the spiritual world]. Adam alemi. №4 (94). Pp 170-181. [in Kazakh].
7. Kemelova Q., 2024. Etnografialyq jadigerlerdi zertteu jane olardyn muralyq manyzy [Study of ethnographic artifacts and their heritage significance] In: KAZMUSEUM.KZ [E-source]. URL:<https://kazmuseum.kz/s-khbat/item/2286-etnografialyq-zhadigerlerdi-zertteu-zhane-olardy-m-ralyk-ma-yzy> (Accessed: 26.02.2025)
8. Konovalova N.I., 2007. Sakralnyj tekst kak lingvokulturnyj fenomen [Sacred text as a linguistic and cultural phenomenon]. Ekaterinburg. 298 p.
9. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Dictionary of the Kazakh language]. 2008. Almaty. 862 p. [in Kazakh].
10. Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi [Kazakh ethnographical categories, systematic review of ugymdar and ataulary]. 2017. Ensiklopedia. Almaty: TOO «Alem Damu Integrasia». Vol.1. Pp. 528; Vol.2, Pp. 93-94; Vol.5, Pp. 554-555. [in Kazakh].
11. Qaidar A., 1998. Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Problems of the Kazakh language]. Almaty: Ana tili. 21 p. [in Kazakh].
12. Qaidar A.T., 2004. Halyq danalygy (qazaq maqal-matelderinin tusindirme sozdigi jane zertteu) [Folk wisdom (explanatory dictionary and study of Kazakh proverbs)]. Almaty. 444 p. [in Kazakh].
13. Qondybai S., 2024. Argyqazaq mifologiasy [Ancient Kazakh mythology]. Almaty. 1040 p. [in Kazakh].
14. Mankeeva J., 2008. Qazaq tilindegi etnomadeni ataulardyn tanymdyq negizderi [Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language]. Almaty. 356 p. [in Kazakh].
15. Mankeeva J., 2018. Til arqyly etnomadeni kodtardy ashu [Unlocking ethnocultural codes through language]. In: Egemen Qazaqstan, September 24. [E-source]. URL: <https://egemen.kz/article/174894-til-arqyly-etnomadeni-kodtardy-ashu> (Accessed: 25.02.2025)
16. Naurzbaeva Z., 2013. Vechnoe Nebo kazahov [Eternal Sky of the Kazakhs]. Almaty. Pp. 683-684 [in Russian].
17. Otto R. 2008. Sveshennoe [Sacred]. Saint Petersburg. 272 p. [in Russian].
18. Piazbaeva A.B., Fazyljanova A.M., 2023. Ekonomikalyq sana transformasiynyn tildegi reprezentasiyasy [Economics of the sana transformation of sons tildegi representations]. Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universiteti. Filologia seriasy. №3 (191). Pp. 47. [in Kazakh].
19. Sagalaev K.A., Gombojalov A.G., 2013. Kuznes i shaman. Nauka iz pervyh ruk [Blacksmith and Shaman. Science from First Hand]. № 5-6 Pp. 53-54 [in Russian].
20. Suraganova Z.K., Kazanbaeva Z.Z., 2022. Kult kuznesa u kazahov: tradisionnye predstavlenia, ritualnye, mifologicheskie i folklornye aspekty [The cult of the blacksmith among the Kazakhs: traditional ideas, ritual, mythological and folklore aspects]. Arheologia Evraziskih stepi. № 2, Pp. 116-117. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2022.2.115.121> [in Russian].
21. Tohtabaeva Sh., 2005. Serebrannyi put kazahskih masterov [The Silver Path of Kazakh Masters]. Almaty. Pp. 213-215. [in Russian].

22.Uly dala murasy: zergerlik oner jauharlary [The heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art]. 2018. Astana: Qazaqstan Respublikasynyñ Ulttyq muzei, 1-tom. Gasyrlar qoinauynan: korme katalogi. Pp. 73-79 [in Kazakh].

23.Shuibekov R.N., 2006. Qazaq tilinin qoloner leksikasy [Craft vocabulary of the Kazakh language]. Abstract of the dissertation prepared for the degree of Doctor of Philological Sciences. Almaty. Pp. 7 [in Kazakh].

24.Eliade M., 1998. Aziatskaia alhimia [Asian Alchemy]. Moscow, 187 p. [in Russian].

25.Eliade M., 1994. Sveshennoe i mirskoe [Sacred and profane]. Moscow. 144 p. [in Russian].

Абдукамалова Э. С.

Национальный музей Республики Казахстан

Астана, Казахстан

e-mail: abdukamalovae@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ САКРАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ, СВЯЗАННЫХ С КУЗНЕЧНЫМ РЕМЕСЛОМ У КАЗАХОВ

Аннотация. На протяжении веков кузнечное ремесло занимало особое место в культуре многих народов. Кузнечное ремесло – это сакральное явление с глубоким символическим значением. Таинственные явления, связанные с кузнечным ремеслом в традиционной культуре казахов, сформировали в сознании народа сакральные понятия. В связи с этим, в статье рассматривается этнокультурная семантика языковых единиц, связанных с сакральными понятиями кузнечного ремесла в контексте историко-культурного наследия. Цель работы – определение природы сакральных понятий, закрепленных в языково-культурной семантике слов, относящихся к кузнечному делу, преемственности материальной и духовной культуры казахов.

В статье использованы методы сравнения, описания, анализа, а также этнокультурные подходы к рассмотрению национально-культурных и семантических особенностей лексических единиц, связанных с сакральными понятиями кузнечного ремесла. В результате выявлена, что в основе этнокультурной семантики слов сакрального значения содержится история, культура, обычаи и другие ценности, заложенные в культурном коде казахов. Сделан вывод о важности определения этнокультурной семантики слов сакрального значения, связанных с кузнечным ремеслом в создании языковой и этнической картины мира казахов, а также комплексного изучения этого традиционного вида искусства и связанных с ним этнокультурных лексических единиц с точки зрения материальной и духовной культуры.

Ключевые слова: кузнечное ремесло, кузнец, кузница, сакральный,

покровитель, инструменты кузнеца, мистические явления, культура.

Для цитирования: Абдукамалова Э.С. Этнокультурная семантика языковых единиц сакрального значения, связанных с кузнечным ремеслом у казахов // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 30-49 с.(каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.02>

Abdukamalova E. S.

National Museum of the Republic of Kazakhstan

Astana, Kazakhstan

e-mail: abdukamalovae@mail.ru

ETHNOCULTURAL SEMANTICS OF LINGUISTIC UNITS OF SACRED SIGNIFICANCE ASSOCIATED WITH BLACKSMITHING AMONG KAZAKHS

Abstract. For centuries, blacksmithing was important in the culture of many peoples. Blacksmithing is a sacred phenomenon with deep symbolic meaning. Mysterious phenomena of blacksmithing in the Kazakh traditional culture have formed sacred concepts in the worldview. The article examines the ethno cultural linguistic semantics of the sacred blacksmithing concepts in the context of historical and cultural heritage. The purpose is determining the nature of sacred concepts in linguistic and cultural semantics of words related to blacksmithing, the continuity of material and spiritual culture of Kazakhs.

The article uses methods of comparison, description, analysis, ethno cultural approaches to the consideration of national, cultural and semantic features of lexical units associated with the sacred concepts of blacksmithing. As a result, it was revealed that the ethno-cultural semantics of words of sacred meaning contains history, culture, customs and other values embedded in the cultural code of the Kazakhs. It is important to determine the ethno-cultural semantics of words of sacred significance associated with blacksmithing in creating a linguistic and ethnic picture of the Kazakh world, as well as a comprehensive study of this traditional art form and related ethno-cultural lexical units from the point of view of material and spiritual culture.

Keywords: blacksmithing, blacksmith, forge, sacred, patron, blacksmith's tools, mystical phenomena, culture.

For citation: Abdukamalova E.S. Ethnocultural Semantics of Linguistic Units of Sacred Significance Associated with Blacksmithing among Kazakhs // Madeni mura. 2025. №1 (108). 30-49 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.02>

Автор туралы мәлімет:

Абдукамалова Эльмира Серікбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-3534-9080

Сведение об авторе:

Абдукамалова Эльмира Серикбаевна, кандидат филологических наук, доцент, научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-3534-9080

Information about author:

Abdukamalova Elmira Serikbaevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, scientific adviser, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-3534-9080

*Aliyev A.,¹ Amanova B.¹

¹Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov
National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

*e-mail: esed.aliyev.2020@mail.ru

FROM THE SPIRITUAL CULTURE OF THE POPULATION OF KARABAKH (Ethnographic study of folk tales)

Abstract. The populations of Karabakh, as a part of the Azerbaijani Turks, and our compatriots living abroad, have created rich examples of spiritual culture distinguished by their local characteristics for many centuries. Bayatis are one of the main areas of folk creativity. This inexhaustible wealth of words, which reflects the spiritual power of our people, the view of socio-political, social and historical events, is the product of the work of creative people of different times.

Most of the informants who used to tell us these stale stories are in the world of truth. Most of these bayatis attract attention with their originality.

The traditions of the people of Karabakh have not been studied from a historical-ethnological point of view. Therefore, an attempt has been made to investigate this issue and its place in the life of the population has been analyzed. The purpose of the research is to write down the characteristic features, their analysis, relevance, and analysis and description of the stales of the region that we are investigating.

In the article, field-ethnological and literary materials, the information of people who passed away and composed stale examples in the language of family members, as well as their grandchildren, were used.

Key words: Karabakh population, spiritual culture, stales, historical-ethnological research, love of homeland, bayatis.

For citation: Aliyev A., Amanova B. From the Spiritual Culture of the Population of Karabakh (Ethnographic Study of Folk Tales) // Madeni mura. 2025. №1 (108). 50-59 p. (in eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.03>

Introduction

Oral folk creativity, or folklore, is one of the main branches of the spiritual culture of the Turkish people of Azerbaijan, including the population of Karabakh. The age of this treasure of artistic pearls is as old as the history of the Karabakh people, who

created, arranged and preserved it. Here, the history, lifestyle, customs, worldview of the population are reflected in all its features.

Epics, legends, fairy tales, old tales, lullabies, love poetry, proverbs, riddles,

jokes, tests, beliefs, applause and curses, etc., which have been filtered from the chest of the ancient-gayim population of Karabakh, which is one of the charming corners of Azerbaijan. from century to century, from generation to generation, from memory to memory, it has reached our days. Existing examples in Azerbaijani ethnography are "oral literature", "hand literature", "hand creativity", "folk literature", "folklore" (Aliyev, 1995:10).

In order to make their works more vivid and readable, our classical poets and writers have always drawn creatively from the richness of the vernacular, the rich vocabulary created by the people – oldies, lullabies, parables, proverbs etc. (Amanova, 2020:18). Mehdi Huseyin, a prominent literary critic and writer, noted, that "the issue of using the riches of the national language has not lost its relevance for us yet. But here the personal skill of the writer should play an extremely important role. When we talk about the using of the vernacular treasure, it is not intended to mechanically bring words into a work of art. Rather, it signifies the ability to penetrate into the depths of the people's spirituality, to understand and explain the features of the people's thinking. It has already been proven that a writer who does not receive food from the people, who does not tie his own fate to their fate, and who is alien to the people in terms of his soul, cannot spread his wings and achieve real success. The greatest artists of the world – Homer, Ferdowsi, Nizami, Dante, Shakespeare, Pushkin, Nekrasov, Tolstoy, Gorky, Mayakovsky – rose to such heights and gained fame precisely because they were connected to the people's creativity and the inexhaustible resources of the people's intelligence" (Huseyn, 1989:32).

Taking into account the high scientific

importance and historical value of bayati, we have taken the initiative to investigate the meaning of the ethnological ideas expressed in this vocabulary collected from the people of Karabakh. And one of the goals was to capture and spread the light of Karabakh people's love for their country in these trailers. Along with all that we have said, we have made an effort to observe the warmth of the hearts of the people of Karabakh, their devotion to the homeland, the land, and the readiness of each of them, young and old, to wear martyr's clothes for the sake of the holy land that they opened in their heart. At the same time, we have tried to analyze the Bayatis, which are listed by clauses, verse by verse, and to reveal how wedding ceremonies are described.

Material and method of research

The Karabakh territory of the Turkish state of Azerbaijan was subjected to bloody aggression by the Armenian Armed Forces, which relied on the power of its auxiliaries. The forced population has been displaced from their ancestral homes for nearly thirty years and temporarily settled in different regions of Azerbaijan, as well as in the city of Baku. The writing of the article was based on the stories collected from our internally displaced compatriots, as well as the unpublished field materials and existing literature materials we obtained from the village population that was freed from the occupation. At the same time, the method of material collection as a result of survey, comparative analysis and live ethnographic observation, which is widely used in ethnological research, was used in the preparation of the article.

Analysis

One of the important and widespread branches of the spiritual culture of the

people of Karabakh, as among the Turkic inhabitants of other territories of Azerbaijan, is bayati. A number of our scholars and writers have expressed valuable opinions about bayatis, which are notable for their brevity and brevity and express deep philosophical, moral, and social ideas. As Academician Teymur Bunyadov wrote, the stalemate was the life of our people, our history, our fate, a companion, a confidant. The world of wisdom that has passed through the centuries, left an indelible mark over the millennia, and is full of hope for the future, was the masterpiece that our nation gave to the world. The favorite of the Turkic-speaking peoples, it was the temple that kept alive the name of the Bayat tribe, which lived in a large area, became famous from the early Middle Ages, gave the world Muhammad Fuzuli and Molla Panah Vaqif, and extended its life. One name is melody, song, and the palace of poetry and art (Bunyadov, 2004:3). Professor M. Allahmanli's approach to the issue of bayati is also interesting. He writes that staleness is not written, it is created. It is formed by the expression of fragile feelings, emotions, wishes and desires, love, the pain of alienation. Here there is a stirring of the soul, as it is popularly called, a touch of the yellow string. Our elders were able to reflect all of them with an example of stale verse. Therefore, bayati in itself has the effect of a miracle of poetry and the Turkish spirit (Allahmanli, 2018:176).

The social and political life of the people and spiritual meetings formed the content of the stales, which were created by different people in different periods and passed from language to language. That's why the stales related to people's life and daily life are also considered as ethnographic sources. We can see the place and importance of bayatis in people's life

from the conversation between the 18th century Azerbaijani poets Vagif and Vidadi:

Külli-Qarabağın abi-həyatı
Nərmə-nazik bayatıdır, bayatı.

Professor M. Allahmanli writes that it is no coincidence that M.V. Vidadi said that "the public life of the entire Karabakh is soft and tender stale, stale". This in itself is the assessment of bayati, the determination of its specifics, and finally, it is the image in the public's mind (Allahmanli, 2018:175).

The reason for the wide spread of bayat was that it was more related to music. Since the music fits the melody and its brevity is more suitable for music, the people took almost most of the texts of their songs from bayati or based on the bayati form in every new text they created. For example, "Karabakh shikastesi", "Shepherd bayati", "Bayati Shiraz" etc. Folk tunes like that were born from staleness. It was almost a kind of educational art school for stale lovers. Lovers learned to write tajnis from bayatis (Aliyev, 1995:32).

In the stales that arose and spread among the people of Karabakh, which is considered the cradle of Azerbaijani musical art, the people's love for the country, family life, traditions, economic life, outlook, longing, desire, love, joy, etc. reflected:

Mən aşiqəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Aləm cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Əzizinəm qara bağ,
Qara örkən, qara bağ.
Özgə yerdə tapılmaz,
Bir dənədi Qarabağ.

Əzizinəm qara dan,
Qara gecə, qara dan.
Qarabağı bizlərə

Çox görməsin Yaradan.

Qarabağda qalan var,
Boynuna qol salan var.
Vətən, sənə qurbanlıq
İgid-igid balan var.

Those who created the above bayatis expressed their love and prayers to their native land - Karabakh, along with erecting an artistic monument through this treasure of words loaded with deep thoughts.

Weddings and funerals were mainly embodied in the traditions created by the population we studied about family life. Ethnographic materials show that all Azerbaijani Turks, including the people of Karabakh, would choose a girl for a boy who was going to get married at the wedding ceremony or at the spring. An intermediary was used to know the chosen girl's behavior, cleanliness, manual skills, work skills (Aliyev, Amanova, 2023:361).

The parents tried to make sure that the bride who came to the family was flawless, and at the same time, a daughter of a noble land. It is no coincidence that the old saying that reflects the current opinion is spreading among the people of Karabakh:

Əzizim gözəl alma,
Yeməyə gözəl alma.
Çirkin al, əsli olsun,
Bəd əsil gözəl alma.

Special attention was paid to the chosen girl's height, her work skills, her smartness and quickness. According to the information given by the architect and scientist Rizvan Karabaglı, his grandmother, who lived for 115 years, told Gülnis, a resident of the Kurdlar village of Fuzuli district, that even the boy's parents wished that the girl they would bring to their family should have good feet and be successful, and they considered this one of the important factors. The following

stalemate also arose from this desire:

Başda xəyalı gərək,
Eşqdən mayalı gərək.
Gəlin çirkin olsa da,
Əgı sayalı gərək.

According to what is said, some parents would like to buy their son not what he chooses, but what they have taken care of. At this time, the child would tell his sister, aunt or aunt that he has a crush on someone else. The following stalemate is one of the clear examples that show the truth of the above opinion:

Əzizinəm oymaram,
Ha yüz baxım, doymaram.
O qız bəxtimə düşüb,
Onu gözdən qoymaram.

The example of Bayati above shows how high and precious a treasure human love and affection is. Here we witness a deep philosophy that belongs not only to the people of Karabakh, but to all Azerbaijani Turks. "That girl is lucky for me, I won't lose sight of her" is the judgment, mastery and faith that binds a person to life, and at the same time reminds that love is a matter of fate, a share of fate.

According to the information we received, sometimes those who fell in love with a bride whom they saw for the first time, but did not know was a husband, were also found to be shot. It didn't matter to them whether the girl was beautiful or ugly. However, the boys and girls who heard and knew that the girl was married would change their minds. Among the people, there have been myths about this:

Ağdı, göydü, sarıdı,
Hər rəng dondan varıdı.
Gözün tutan çirkin qız
Bir zalımın yarıdı.

From the phrase "a tyrant died" in Bayati, it can be understood that although the bride is provided financially and with

various decorations, her husband's nobility and negative character emerges.

Adib M. Huseyn wrote that in many bayatis dedicated to love, the motifs of loyalty, longing and anticipation are sung with great artistry. In general, it would be more correct to call the strongest examples of bayatis love lyrics. Here, delicate human feelings are always presented through deep and sincere artistic images (Huseyn, 1958:117).

Salam, a qoşa dağlar,
Gün keçdi boşa, dağlar.
Əlini mənə uzat,
Verək baş-başa dağlar.

In the following verses, the incomparable desire for a wounded woman is praised, the lover's pride over possessions and wealth. The family relations of the people of Karabakh, and the Turks of Azerbaijan in general, are very skillfully created in such stales:

Əzizim haya gəlləm,
Gün saya-saya gəlləm.
Yar, səni görmək üçün,
Bir də dünyaya gəlləm.

Qeyli-qalı neylərəm,
Üzgün halı neylərəm.
Yar canıma od salıb,
Mülkü-malı neylərəm?!

Əzizim məndə, məndə,
Can qurban dərdiməndə.
Fələk, yardan uzaq dur,
Onun var dərdi məndə.

There are enough stales of longing and waiting painfully created from the language of lovers in the obtained stales. Among them, there are objection-laden bayats addressed to the disaster:

Əzizim, atma fələk,
Başımı qatma, fələk.
Məni yardan ayırıb,

Günaha batma, fələk.

Eyləmədin şad, fələk,
Oldum sənə yad, fələk.
Mənə verdiyin dərdədən
Bir özün də dad, fələk.

Meyvə bitmir bağımda,
Maral gəzmir dağımda.
Fələk, yenə göz yaşı
Quruyub yanağımda.

Dəryalarda batmaram,
Qatar keçər, çatmaram.
Fələk yuxumu alıb,
Mən bir çimir yatmaram.

According to the elders, sometimes there would be women who had difficulties in the family, were hurt by their husbands, and were subjected to undue harassment. There are old sayings about their situation:

Əzizim naşı olma,
Başımın daşı olma.
Quru yerim ha yoxdu,
Gözümün yaşı olma.

Əzizim belə dərdi,
Dərd məni yudu sərdi.
Köhnəlmir ha, ürəyin
Ağrısı təzə-tərdi.

Əzizim oyaq qaldım,
Yatmadım oyaq qaldım.
Düşdüm zalım əlinə,
Ürəyi qırıq qaldım.

It is known that wedding ceremonies could not pass without music. On one side, the saz assembly was organized, the epic night was held, and on the other side, the sound of the black trumpet was raised to the sky. On the morning of the wedding night, the bride would be moved to the boy's house to the sound of music. The ethnographic description of the bride

transfer ceremony typical of the so-called All-Azerbaijani Turks is also reflected in the poem "The Epic of Baku" by the folk poet S. Vurgun:

Şaqqıldadı qoşa zurna axşam çağı,
Dandan-dama haray saldı nağaralar.
Min insanla doldu yolun solu, sağ-
Gəlin köçür! Gəlin köçür! Bərəkət var!..

(Vurgun, 1961:317).

It is said that, for various reasons, sometimes the bride was not married, and she was moved without making a sound. This factor is also described in the following stalemate:

Əzizinəm oy-oydu,
Gözüm yaşımdan doydu.
Sazı, zurnası yoxdu,
Söylə, bu necə toydu?!

Əzizinəm saxla bir,
Bu karvanı saxla bir.
Toysuz gəlin ha köçməz,
Gəl bu köçü ağla bir.

Əzizim belə getmə,
Dur, dayan belə getmə.
Ərə getmək deyil bu,
Qoşulub yelə, getmə.

Let's also say that they looked very badly at the brides who moved without a wedding ceremony. At that time, one would think that something unpleasant happened in his family. Sometimes the elders intervened to prevent such an unpleasant bride migration from happening again.

Funeral ceremony is one of the most common issues in family life. According to the old people of Karabakh, the houses, yards and chimneys of people who were bedridden for a long time and had no hope of recovery were always kept clean. The patient's fingernails and toenails were trimmed, underwear was changed frequently, and the bed sheets were

refreshed. Relatives who were aware of the matter would visit the patient to be halal.

After the patient died, they would follow the necessary rules and put the deceased in the middle of the room and cry.

According to the old people, if the deceased was young, his mother, sisters, aunts and other female relatives would beat themselves, weep bitterly and call him old. This is also shown by the following sayings of old people from Karabakh:

Əzizim lala dağı,
Bürüyüb lala dağı.
Hər bir yara sağalar,
Sağalmaz bala dağı.

Tayada bəlim yandı,
Əl atdım, əlim yandı.
Bala, bala deməkdən,
Ağzımda dilim yandı.

Təndiri sən oddadın,
Sən saldın, sən oddadın.
Ürəkdə yer qalmışdı,
Onu da sən oddadın.

Arxalığı qola sal,
Qoldan götür, qola sal.
Oğul, qonağın gəlib,
Qalx bir onu yola sal.

Let's also say that mourning for the deceased, shedding tears, tearing the face, etc. It is a custom of ancient times. Poet Davdey's lament for the death of the famous Albanian ruler Javanshir also shows that this custom comes from ancient times:

Ey ilahi kəlamları xəlfə eyləyən ulu
Tanrı,
Özün nəğmə-ağı söylə, yad et bizim
hökmdarı.

Elə nəğmə-ağı qoş ki, bu əvəzsiz itki
üçün

Gözümüzdən gecə-gündüz axsın odlu
göz yaşları (Kalankatuklu, 1993:147).

As can be seen from the examples given above, funeral-mourning stalemate turns into heartbreak and soul burning. Here, the hiccups and moans of the one who tied it up and wound it are heard, and tears burn his cheeks. As shown in the literary material, it is said by people who are sad, whose chest is full of words, who are excited and who have a burning heart (Efendiyev, 1992:208).

Results

The ethnological study of Karabakh bayatis is of great significance, as it reflects the way of life of the population, the hardships they endured, the impact of war that displaced them from their homeland, and, at the same time, their deep love and longing for their Motherland. These verses serve not only to convey these emotions and experiences to the broader

scientific community but also to preserve them in historical records, ensuring their transmission to future generations.

Conclusion

Our research on this branch of the spiritual culture of the people of Karabakh demonstrates the richness and diversity of themes present in this oral tradition. Among the skilled masters of this art, there were ciné-dafters (if this term is specific, it may need clarification), who possessed a unique style of recitation and composition. Additionally, the tradition of reciting and creating bayatis has been preserved in the region for many years. It has also become evident that themes related to family life are among the most widespread. The bayatis that were written down and published for the first time largely fall into this category.

References

1. Aliyev A.T., 1995. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti [Spiritual culture of Georgian Azerbaijanis]. Baku: Science. 128 p. [in Azerbaijani]
2. Aliyev A.T., Amanova B.T., 2023. Ailə məişətində ənənəvilik [Traditionality in family life] // Karabakh: material, cultural and spiritual heritage (historical-ethnological research). Book II. Baku. 400 p. [in Azerbaijani]
3. Allahmanlı M.Q., 2018. Folklorşünas düşüncələri [Thoughts of a folklorist]. Baku: Laman publishing house. 352 p. [in Azerbaijani]
4. Amanova B.T., 2020. Mənəvi mədəniyyətimiz xalq yazıçısı Əli Vəliyev yaradıcılığında (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) [Our spiritual culture in the works of the people's writer Ali Valiyev (historical-ethnographic research)]. Baku: Europe. 120 p. [in Azerbaijani]
5. Bunyadov T.A., 2004. Anam birdi, vətən tək [My mother is one, the homeland is one]. Baku: Sada. 341 p. [in Azerbaijani]
6. Efendiyev P.Sh., 1992. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı [Azerbaijani oral folk literature]. Textbook for high school. Baku: Maarif. 477 p. [in Azerbaijani]
7. Hüseyn M.A., 1958. Ədəbiyyat və sənət məsələləri [Literature and art issues]. Baku: Azernashr. 610 p. [in Azerbaijani]
8. Hüseyn M.A., 1989. Ədəbiyyat və həyat [Literature and life]. Baku: Yazichi. 512 p. [in Azerbaijani]
9. Kalankatuklu M., 1993. Albaniya tarixi [History of Albania]. Baku: Science. 272 p. [in Azerbaijani]

10. Vurgun S., 1961. Əsərləri [Works]. In 6 volumes. III c. Baku: Azerb. Publishing house of SSR EA. 584 p. [in Azerbaijani]

List of informants

1. Asadova Samayya Hasankhan gizi. Born in 1932, Karimbeyli village, Fuzuli district.
2. Asadova Hürü Shirin's daughter. Born in 1951, Karimbeyli village, Fuzuli district.
3. Babashov Rizvan Sarı oğlu. Born in 1956, Shukurbeyli village, Fuzuli region.
4. Hasanova Amina Jamil gizi. Born in 1956, Marzili village, Aghdam region.
5. Huseynova Maleyka Jafargulu gizi. Born in 1955, Karimbeyli village, Fuzuli district.
6. Isayeva Sahiba Abdulkarim gizi. Born in 1933, Jabrayil district, Mahmudlu station.
7. Tahirov Murvat Jalal oğlu. Born in 1964, Khanliq village, Gubadli district.

*Алиев А.,¹ Аманова Б.¹

¹А.А.Бакиханов атындағы Тарих және Этнология институты
Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы
Баку, Әзірбайжан
*e-mail: esed.aliyev.2020@mail.ru

ҚАРАБАХ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ **(Халық ауыз әдебиетін этнографиялық тұрғыдан зерттеу)**

Аңдатпа. Қарабах халқы, Әзірбайжан түріктерінің құрамында болып, сондай-ақ қазіргі Әзірбайжан Республикасының шекарасынан тыс жерде тұратын ұлттар көп ғасырлар бойы өздерінің аймақтық ерекшеліктерімен танылған бай рухани мәдениет үлгілерін жасады.

Байаттар рухани мәдениеттің негізгі бағыттарының бірі, нақтырақ айтқанда, халық шығармашылығы болып табылады. Бұл халықтың рухани қуатын, әлеуметтік-саяси, әлеуметтік және тарихи оқиғаларға көзқарасын бейнелейтін сөздердің сарқылмас қазынасы, әр түрлі уақыттардағы шығармашылық адамдарының еңбегінің нәтижесі болып табылады.

Аталмыш аңыз әңгімелерді бізге жеткізген ақпарат берушілердің көбі қазір өмірден өтті. Алайда, олардың жазып қалдырған баяттары өздерінің қайталанбас ерекшеліктерімен тарихта қалған.

Ал халықтың әлеуметтік өмірінің барлық аспектілері байаттардың түпкі мағынасын құрайды. Бұл мақалда Қарабах халқының рухани мәдениетінің негізгі және кең таралған тармақтарының бірі болған байаттардың күнделікті өмірдегі маңыздылығы талданған. Сонымен қатар, Қарабах халқының дәстүрлері алғаш рет тарихи-этнологиялық тұрғыдан зерттеуге алынып отыр. Зерттеуде отбасылық өмірмен байланысты халық ауыз әңгімелері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты – баяттардың аймаққа тән ерекшеліктерін жазып, оларды талдау және өзектілігін анықтау, сондай-ақ осы өңірдегі баяттарды ғылыми тұрғыда зерттеу болып табылады.

Зерттеуде этнологиялық және әдеби далалық материалдар, өмірден өткен адамдардан жазып алынған мәліметтер және олардың туыстары мен немерелері арқылы жеткізілген деректер қолданылды.

Кілт сөздер: Қарабах халқы, рухани мәдениет, әңгімелер, тарихи-этнологиялық зерттеу, Отанға деген сүйіспеншілік, байаттар.

Дәйексөз үшін: Алиев А., Аманова Б. Қарабах халқының рухани мәдениеті (халық ауыз әдебиетін этнографиялық тұрғыдан зерттеу) // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 50-59 б.(Ағыл.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.03>

Алиев А.,¹ Аманова Б.¹

¹Институт истории и этнологии имени А.А. Бакиханова

Национальная академия наук Азербайджана

Баку, Азербайджан

*e-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru

ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА КАРАБАХСКОГО НАРОДА **(Этнографическое исследование народной устной литературы)**

Аннотация. Население Карабаха, являющееся частью азербайджанских тюрков, а также наши соотечественники, проживающие за пределами современных границ Азербайджана, на протяжении многих веков создавали богатые образцы духовной культуры, отличающиеся своими локальными особенностями.

Баяты являются одной из главных областей народного творчества. Они отличаются неиссякаемым богатством слов, отражающим духовную силу азербайджанского народа, его взгляд на социально-политические, общественные и исторические события, являются плодом труда творческих людей разных эпох.

Большинство информантов, которые передавали нам эти устные рассказы, уже покинули этот мир. Однако многие из записанных ими баятов привлекают внимание своей самобытностью.

Традиции, которые мы собрали у народа Карабаха, не были изучены с историко-этнологической точки зрения. Поэтому предпринята попытка исследовать этот вопрос и проанализировать его место в жизни местного населения. В то же время целью исследования является запись характерных особенностей, их анализ, актуальность, а также изучение и описание баятов данного региона.

В статье использованы полевые этнологические и литературные материалы, сведения, полученные от ныне ушедших людей и переданные их родственниками и внуками.

Ключевые слова: население Карабаха, духовная культура, сказки, историко-этнологическое исследование, любовь к родине, баяты.

Для цитирования: Алиев А., Аманова Б. Духовная культура Карабахского народа (Этнографическое исследование народной устной литературы) // Мадени мұра. 2025. №1 (108). 50-59 с.(анг.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.03>

Information about the authors:

Asad Aliyev, Doctor of Philosophy in History, Associate professor, Leading researcher, Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan.

ORCID: 0009-0007-5645-2283

Amanova Bahar, senior researcher, Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan.

ORCID: 0009-0007-5011-7820

Авторлар туралы мәліметтер:

Асад Әлиев, т.ғ.д., доцент, А.А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан.

ORCID: 0009-0007-5645-2283

Аманова Бахар, А.А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институтының аға ғылыми қызметкері, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан.

ORCID: 0009-0007-5011-7820

Сведения об авторах:

Асад Алиев, доктор философии по истории, доцент, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени А.А. Бакиханова, Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

ORCID: 0009-0007-5645-2283

Аманова Бахар, старший научный сотрудник Института истории и этнологии имени А.А. Бакиханова, Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

ORCID: 0009-0007-5011-7820

IRSTI 13.51.11

Mammadova I.G.

Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov

National Academy of Sciences of Azerbaijan

Baku, Azerbaijan

e-mail: ilhame.mamadova@gmail.com

THE ROLE OF QANAT IN THE WATER SUPPLY SISTEM OF AZERBAIJAN

Abstract. Multifaceted irrigation systems were created in the territory of Azerbaijan. The most valuable inventions of humankind is the qanat (kahriz), an artificial irrigation system. Designed to transport water from mountainous areas, the qanat system expanded alongside the development of urban culture. In addition to enhancing the aesthetic appeal of cities, it also played a crucial role in their social planning. Artisan workshops were located near qanats, suburban gardens and fields were planted.

The qanat system is an indicator of the formation of agriculture, sedentary life and urban culture in the country. Archaeological excavations in recent years have confirmed that the qanat system became widespread in Azerbaijan mainly after the Arab invasions. In Nakhchivan, Karabakh, Ganja, Gazakh, qanats are no longer in use. Ethnographic studies show that elements of qanat culture have been preserved in some cities (Ordubad etc).

The main purpose is studying the ancient water supply system and investigation the lifestyle and cultural heritage. The study involved an analysis of the kahriz system in several cities, emphasizing its significance in the daily lives of local communities. Along with ethnographic observations, surveys were conducted among the population. The article used medieval sources, works of European authors and modern research.

Key words: Azerbaijan, irrigation system, water, kahriz, Karabakh, Ordubad.

For citation: Mammadova I. G. The Role of Qanat in the Water Supply Sistem of Azerbaijan // Madeni mura. 2025. №1 (108). 60-72 p. (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.04>

Introduction

Qanat plays an important role in distributing water to arid areas without evaporation and loss. Through this system, underground water was brought to the fore, thereby irrigating agricultural fields in arid places and running mills. If we take into

account that in the future there is a danger of humanity facing a water shortage, the importance of qanat increases again.

Qanat is a water supply system that ensures the removal of underground water to the surface and delivers water to long distances. If the water evaporates during

the surface flow, this process is prevented because the water channel in the qanat is underground. Bringing fresh water from the highlands and foothills to the plains also prevents soil salinization. When the water obtained by the qanat system is brought from a long distance, the rinsing process is carried out by itself, and since it flows from a considerable depth from the surface of the earth, its temperature also remains unchanged (Gasimov, 2002, 119).

During wars, qanat wells were strongly protected. During the war, the enemy easily poisoned the surface water (river, lake, canal, etc.), but the channel of the river could be protected due to its underground location. During floods, rainstorms and other natural disasters, qanats were considered the most reliable source of water. The long-distance construction of trenches is sometimes connected with security: the enemy should not know from which direction the water comes to the fort. According to historical facts, most of the qanat were brought to the surface near mosques and fortresses (Morteza, 2534: 180). It was covered and tightly protected so that it would not fall into the hands of the enemy or be contaminated. Keeping the canals clean was considered an important condition for settling in the city.

Although the excavation of the canal requires a lot of labor, the service life lasts for centuries, and its technical maintenance later requires little money. It is said that the five generations of the qanat digest inherit the profit from the water.

According to the people's thinking, everyone shares in the use of water, fire and wild grass, and selling water is considered a haram act. The people believe that water was the dowry of Hazrat Fatimah (A) and she was able to grant the use of water and made it lawful for everyone. In the

past, people valued water and land more than gold, silver and other valuables. It is known from historical documents that it was intended to sell not the water itself, but the area through which it flows. Ownership of water and land was passed down from generation to generation, and each family could inherit a permanent income from them. From this point of view, in the Middle Ages, qanat, like land, were also given dowry when the kabin was closed (Birjendi, 2006: 241, 235, 211, 141, 27).

The vital importance of water led to beliefs and trials about it, water was even sanctified. Water was worshiped, water was sworn to, water was offered by those who needed it, and at the same time, the owners of qanat distributed alms from its water.

Materials and methods

The article refers to the results of historical ethnographic field studies, historical sources and research works. Qanat culture in Azerbaijan is studied using historical comparison, scientific analysis and descriptions.

The article gives a brief overview of the history of qanat existing in Azerbaijan, as well as in the world, excavation of qanat, social function, practical importance, distribution of qanat water, current technical condition of qanat in Azerbaijan, in short, qanat culture is studied on the basis of historiography and field-ethnological materials.

Discussion and results

In early times, settlement took place in areas close to natural water sources, and over time, when the population began to live in arid places as a result of growth, they were forced to create an artificial irrigation network. Due to the demand for

drinking water, the development of farms and trade, the means of water supply have increased and improved. According to the researchers, the technique of digging qanat dates back to 5-6 thousand years ago (Kiani, 1960: 45). This type of irrigation has existed in Azerbaijan since ancient times. Some researchers note that the kahriz system was used in the 5th century BC (Gasymov, 2002, 53). It is known from the cuneiform inscriptions that Sargon II encountered the qanat during his attack on Manna. B.C. In 550, when the Achaemenids defeated the Mada (Median) state, they first besieged Ekbatana and blocked the water flow of the river, thus the capital surrendered (Nadji Mehdi, 1973:939). Archaeological and written sources prove that the qanat culture, which began to expand during the Achaemenid period, spread to larger areas during the Caliphate.

In the Middle Ages, along with agriculture, the development of trade also influenced the qanat culture and their use increased in large commercial cities. If we look at the areas crossed by the Great Silk Road, it is noticeable that the number of qanat has increased.

The peoples living in the South Caucasus, the Iranian plateau, the west of Asia and other arid areas have used the water of the qanat for centuries, and the population density has changed depending on the presence of the qanat. Qanat culture has spread from the Iranian plateau to the South Caucasus, Asian countries (Arabia, Syria, Jordan, Afghanistan, Pakistan, Turkmenistan, China (Turfan depression), etc.), North Africa (Egypt, Algeria, Libya, Morocco, Tunisia, etc.), Europe (Spain, Italy, Greece, etc.), and even to America (Mexico, Peru, Chile, etc.).

The oldest qanat in the world is the 2700-year-old Gonabad qanat in Iran. Iran's

qanat, which are currently in operation, are included in the list of UNESCO's cultural heritage.

The qanat system was created in Spain during the Arab invasions. Two large aqueducts located in Madrid "Viage de Alcubilla" and "de la Castellana" supplied the city with drinking water (Brown, 1974:11). The canal system was considered the main means of water supply in Spain until the 19th century. The spread of Spanish culture in Latin America led to the presence of the qanat system in these areas.

The initial version of the word "Kahriz" was "kuhriz" (in Persian "kuh" means mountain, "riz" means flowing, i.e. "flowing from the mountain"), and later it took the form of "kahriz". It is called "kariz" or "ganat" in Iran, "karez" in Afghanistan and Pakistan, "paralysis" in Arabia, "foggara" in North Africa, "khattara" in Morocco, "galerias" in Spain, "ganat" in Malta, "puguio" in Peru. Although the qanat system is called differently in different countries, it has the same construction characteristics from a technical point of view.

The qanat system played an important role in the water supply of Azerbaijani cities throughout the Middle Ages. From the archaeological excavations conducted by prof. Tarikh Dostiyev, the remains of qanat were discovered in the construction layer of the 9th-10th centuries in the rabad area of the city in Shamkir (Dostiyev, 2015: 91). The walls of the qanat are made of baked bricks. According to the professor, the use of qanat in the medieval cities of Barda, Ganja, Baku, and Tabriz for water supply has been fully confirmed in archaeological excavations (Dostiyev, 2015: 91).

A 10th-century qanat tunnel and three wells were discovered in the Salbir settlement of Gabala. The depth of the wells

is increasing. According to the conclusion of archaeologist Jeyhun Eminli, the water flow was regulated by deepening the tunnels from north to south and southwest (Eminli, 2013:81).

The qanat system found in archaeological excavations is also confirmed in written sources. The fourteenth-century author Hamdullah Mustofi writes in his work "Nuzhat al-gulub": "There are many gardens in the city of Tabriz. Its water is the Mehranrud River, which comes from the Sahand Mountains. Wealthy owners (landlords - I.M) have more than 900 plots. Only the Zahid qanat at the Ray gate and the Zafaran qanat at the Narmiyan gate have the owner of these qanats and the river. River water is better than qanat water, and qanat water is better than well water" (Mustofi, 2010: 88). Academician A. Alizadeh writes in this regard in his work dedicated to the period of XIII-XIV centuries: "It can be said with certainty that no city in Azerbaijan, nor in neighboring countries, has had as many kahrizs as Tabriz" (Alizadeh, 1956: 41).

Mohammad ibn Hindushah, who lived in the 14th century, gives an explanation of qanat in the "Sahahul-fors" dictionary of Nakhchivani (Nakhchivani, 2535: 129).

In European memoirs, information about qanat is found. In the "Safarnama" of the Venetians, the process of digging a canal starting from the river is explained in detail:

They dig a hole near the river and continue digging from there. They dig the layers of the earth to the depth they intended and bring the water to the surface of the earth. After digging 200 steps starting from this ditch, they dig a well like the previous well. Thus, water moves from one well to another. As soon as this work is completed, they direct the course of the

well to the river and deliver it to their cities. If they want, they can drain the water from the foot of the mountain to the qanat. If they do not do so, they will not find a place to live (Sefernamehaye, 2002: 87).

Despite the change of centuries, qanat did not lose their practical importance, on the contrary, they expanded even more. In some cities, qanat was even dug under the river. According to the 19th century author Nadir Mirza Qajar, a qanat line was built under the Ajichay flowing from the north of Tabriz to the village of Nahand, and the inside of the qanat was strengthened with large stones, lime and baked bricks to prevent river water from leaking (Mirza, 1981:62).

Y.E. Polak, a Jewish physician and ethnographer who lived in the 19th century, explained the process of digging qanat and their function in his research on the Qajar period, and wrote that irrigation of fields is carried out in different ways: 1. Kahriz; 2. Division and separation of river water; 3. Dams; 4. Wells (Polak, 1865: 118). As it can be seen, the author shows qanat in the first place as the main means of irrigation and emphasizes their importance.

As mentioned in the sources, kahriz as a source of water was the main condition of settlement. A number of settlements in Azerbaijan - Nakhchivan, Ordubad, Shamakhi, Baku, Ganja, Shusha, Lahij, Basgal and other places had such an ancient form of water supply (Nasirli, 1981: 92). In the Middle Ages, the Shah Khahrizi was active in Baku. In the second half of the 19th century, two more qanat lines were built in Baku (Amanzadeh, 2016: 102). Elderly informants in Baku villages talk about covered qanat.

In Ordubad, Nakhchivan and other cities there are qanats that are hundreds of years old and are still in working condition.

Until recently, the people of Ordubad kept watermelons, melons and other fruits, fried food, cheese, butter and food in general in the spring because it was cool. During the Soviet era, it was forbidden to store meat in the fountain and use soap there. Since the spring water had a specific taste in the rain and when the snow melted, they filtered it through stones. At present, those large stones remain in yards in Ordubad city.

Ganja and its surrounding areas are also notable for the number of qanat. According to the researcher F.Ahmadov, there were 97 qanat used by 25 villages in Ganja district, 30 of which fall within the territory of Ganja city (Ahmedov, 2007: 96). In 2024, when we were on an ethnological trip to Ganja, it became clear that the last river, whose source was taken from Kizilgaya, flowing on Dal Ozan street (now Ismat Qayibov street, Shahsevenler neighborhood) was closed in recent years.

Before the occupation of Karabakh by Armenia, there were hundreds of working kahriz in this region. After the liberation of our lands from the occupation, only one of the 67 qanat (Shahbulag qanat) remained in the territory of Aghdam. In addition, the rehabilitation of the qanat has started in the liberated territories (Aghdam, Jabrayil, etc.).

In the villages of Yukhari Goyceli, Ashaghi Goyceli, Kochasgar and Qirili of Aghstafa district, there are still working qanats.

In addition to the mentioned areas, kahriz was also recorded in the Lankaran-Astara region. Different from Karabakh and Ganja-Shamkhor (Shamkir - I.M) qanat, the kahriz in the Zuvand area of erik was 1300 m above sea level, and its wells were located 15-20 m apart (Guliev, 1972: 56).

In addition to the word “Kahriz”,

the people call the place where the water comes to the surface as “Cheshmeh”, and the wells as “Goze” (which means “eye of the fountain”). In some places, since the spring water flows from the depth of the earth, 40 steps have been built in an inclined manner to reach it. Such fountains are called “centipede”. Among the people, the head of the spring is called “gura”, and the springs with little water are called “zina bulag”. The wells, called “goze’ among the people, were considered the way to the spring of the river.

Since qanats (kahriz) are widespread, they are also reflected in toponyms. According to ethnological studies, Kahrizli village of Goranboy district and other settlements were formed after the emergence of Kahriz. It is interesting that there are many toponyms associated with the word “Kahriz” in Iranian Azerbaijan: Kahriz village in Sulduz, Abbas kahriz village in Khiyav, Kahriz village in Urmiya (Panahiyan, 1972 (a): 90, 770, 779), Nazar kahriz village near Tabriz, three villages named “Kahriz” near Ardabil and Gudekahriz village. Kahriz village in Miyana, Kara kahriz village in Khoy, Kahriz village in Maraghada, Incabash kahriz and Kara kahriz villages in Makuda (Panahiyan, 1972 (b): 150, 161, 281-282, 288, 353, 417, 655), Sukahriz village in Zanjan, Kara kahriz village in Khamna etc. place names are found.

In the past, because communication tools were weak, women mostly gathered and met in mosques, baths, and family gatherings. However, in neighborhoods or villages where public places are a minority, women would gather at the fountain to wash clothes and fetch water, where they would learn from each other about various topics (Mammadova, 2016: 232). Even if water was not needed, it was considered

important for women to go to the qanat every day to see each other and hear the news of the day. If by chance a woman did not go to the qanat one day, she would say in the morning that we could not go to the desert today, we did not know about the world (Mirhidayat, 1992:3). Thus, the internet, which is today's main means of information, was replaced by qanat for women in the past. In addition, bazaars, mosques, squares, and teahouses were considered the main information spaces of the society.

The qanat system consists of a main line dug from the main source and auxiliary wells for its periodic cleaning and underground springs for water extraction. Special *kenkan* gangs, consisting of workers called "*kankanbashi*", "*kankanchi*", "*charkhchi*" and "*dolkesh*", were engaged in digging qanat. He inherited the farming profession. If small pits were dug in a month by one miner and 2-3 skilled workers, deep and long pits sometimes took years with the participation of a crew of more workers. The period of complete preparation of the trenches varied depending on the geographical conditions (excavation depth, soil softness, etc.).

Some faiths and tests were also observed when the qanat was digged. According to belief, before starting the excavation, they prayed and did not go to work on holy days.

Kankans used special tools for digging qanat - winding-wheel, *kulung*, felt belt (*chalov*), *dol*, hook, rope and shoulder sling (Guliyev, 2008: 15). In addition, axes and shovels, leather bags, pots and ropes were needed to lift and transport the soil. A means of illumination was also essential for advancing in the underground tunnels. In order not to suffocate, low-smoke lamps, mainly beeswax were used. Castor oil was

also poured into the lamps because the fire was burning.

Construction works were being carried out so that the walls along the underground tunnel did not collapse and the water flow could not wash away the soil and block the road. The mud, consisting of a mixture of clay and straw, was kept in the air for 3 days, and then it was used in construction.

There were several methods of digging trenches. Underground tunnels were typical for flat terrain with soft soil. In the mountainous terrain, mountains and rocks were carved. The depth of the canal lines was different depending on the relief of the area they crossed, which ensured that the water flowed to the right place.

Usually starting from a water source in a mountainous area, the tunnel is dug at a slight incline and the water flow is ensured by the gravity of the earth without the need for any pumping equipment. Several wells are dug along that inclined tunnel, and through them, water is efficiently distributed to different areas without evaporation. In the upper reaches, the water is denser and cooler. In some cases, during the night, qanat water was discharged into the reservoir with earthen tubs and stored for reserve.

It is clear from the ethnological data that the humidity of the soil, as well as the dew that fell on the plants, determined that the area was suitable for the excavation of qanat. The initial survey started from the mountainous area and continued towards the foothills, the direction of underground water flows was followed. The *kankan* group was the first to determine the place to be dug. Based on experience, it was determined that if the sample of grass indicating the presence of water in that place - reed, sedge, etc. if they were found, a well would be dug here - they would

be tapped (Guliyev, 1985:30). The depth of the water source was determined by a well with a diameter of approximately 1 m. The soil was lifted up by two men using a cowhide shovel and emptied near the well. The excavation of the well continued until watery soil appeared. If there was no water source in the place being dug, a new well was dug in another place.

When starting the excavation, there was a fear of facing a number of obstacles - rock, strong gas flow, water pressure, etc. They paid attention to the burning lamp during work. Because when there was no oxygen in the well, the lamp went out first. If any smell was felt in the well, they put vinegar and chopped melon there. When reaching the source of water and connecting the main well with the others, sometimes the water gushes out suddenly and the kankan could die. Preventing accidents required competence and experience from the kankan. Emphasizing the hard work of kankans, E.Polak emphasizes that landslides rarely occurred and kankans were killed. Since this profession was dangerous, their wages were higher than others...the construction of the earth required a large amount of money. This amount was paid by private enterprises, in large cities by the state, and in religious centers from foundation property (Polak, 1865: 118).

Wells were dug about 30-40 meters along the underground sewer, sometimes every 100-150 meters. While digging the qanat, attention was paid to the height ratio of the wells along the underground flow of water. They were dug about 10-20 meters deep. Because if the wells were too shallow, the flow of water would be weakened, if they were dug too deep, subsidence might occur, and there might be a danger for the kankans in the work process. The number

of these wells (sometimes up to 200) varied along the length of the canal. When the end of the aqueduct reached the watercourse in the mountain, the water flowed directly through the river. Auxiliary lines were also connected to the main line of the canal. River stones and baked bricks were mainly used in kahriz weaving.

A special substance was applied to water reservoirs, earthen pipes and pools for strength and watertightness. Limestone was baked in kiln, after it cooled, it was beaten and passed through a sieve, and olive or castor oil was poured over it. To make it stronger, eggs and milk were added to the lime and mixed. A little vinegar was added to the water to dissolve the lime.

According to medieval sources, wells were dug in Tabriz 30 feet deep (10 feet in Sham-Gazan, 70 feet in Rab-Rashid) (Mustofi, 2010: 88). In separate areas, qanat wells (wells) with different depths were dug a little deeper than the in order to keep the sediment. In addition to providing air exchange, thanks to these holes, the inside of the water line was periodically cleaned of silt. For this purpose, rituals were held.

In order to enter the well, i.e., the hole, footholds were placed on its walls. Sometimes when a big flood came, it found its way to the wells and submerged the qanat. The kankans built a wheel-wheel (dola-charkh) at the head of each well and emptied the slimy mud. The tunnel is usually made of limestone and baked bricks. The strength of the canals and earthquake resistance was considered an important condition. Dams could collapse during strong earthquakes. As a result of the earthquake that occurred in Qazvin (IIR) in the fall of 1962, a large part of the river was destroyed (Braun, 1974:12).

In the 19th century, in South Azerbaijan (Tabriz, etc.), there were famous qanat

digging masters, specialized kankan groups. They were even invited to work for wages in different regions of the Caucasus. According to the ethnographer G. Rajabli, the qanat diggers were kankan gangs from Iran-Azerbaijan. Their wages were paid in kind and money, depending on the negotiation and agreement. The cost of digging and repairing the canals was borne by the village community, neighborhood residents or individual entrepreneurs who use its water (Rajabli, 2007:30).

Once a year, on the eve of Nowruz holiday, residents turned to kankans to clean the qanat. According to informants, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, master Mahammadhasan was a well-known kankan in Ordubad city. In the last century, a craftsman nicknamed "Professor Hamid" became famous in the city. It should be noted that at present, the kankan profession has become a thing of the past, and workers are engaged in the repair and restoration of qanat under the supervision of engineers and technologists.

Conclusion

The qanat system, which has been formed since ancient times in different areas of the world, including Azerbaijan, is an indicator of the formation of agriculture, sedentary life and urban culture in the country. Recent archeological excavations in Azerbaijan have confirmed the spread of the qanat system mainly in the period after the Arab invasions. Qanat, one of the important inventions of mankind, were used for both drinking and irrigation purposes in a number of areas (Ordubad, Nakhchivan, Karabakh, Ganja, etc.). In the cities, there are water reservoirs, ice houses, mosques, baths, saggakhanehs (a public drinking-places), etc. it was provided with water from qanat.

Fig.1. Qanat in Ordubad sity (Azerbaijan) (Photo belongs to the author). 2023

Fig.2. Qanat in Ordubad sity (Azerbaijan) (Photo belongs to the author). 2024

Studies show that the qanat culture still exists in Azerbaijan and is currently partially important in meeting the population's water needs. If we take into account the future water shortage problem

of the world, including our country, the practical importance of qanat is high, and in this regard, their repair and restoration is important.

References

1. Aliyev B., 2024. Qarabagin enenevi suvarma sistemi (tarihi-etnoloji tədqiqat) [Traditional irrigation system of Karabakh (historical-ethnological research)]. Baku. 192 p. [in Azerbaijani]
2. Ahmadov F., 2007. Gencenin tarih yaddashi [Historical memory of Ganja]. Ganja: "Elm". 246 p. [in Azerbaijani]
3. Eminli J., 2013. Qebele arheoloji ekspedisiyası: hesabatlar, tapıntılar [Gabala archaeological expedition: reports, findings]. Baku: CBS. 284 p. [in Azerbaijani]
4. Dostiyev T., 2015. Orta esr Shemkir sheherinin abadlygy arheoloji qazyntylaryn ishygynda [The development of the medieval city of Shamkir in the light of archaeological excavations] // News of Baku University (humanities series), No.1. 516 p. [in Azerbaijani]
5. Amanzade R., 2016. Azərbaycan memarlıq abidelerinin tipologiyası XI – XVII əsrlər. Dərs vəsaiti [Typology of architectural monuments of Azerbaijan XI - XVII centuries. Teaching aids]. Baku: "Khazar University". 136 p. [in Azerbaijani]
6. Mammadova I.G., 2016. Tebriz şəhərinin maddi mədəniyyəti (tarihi-etnoqrafik tədqiqat) [Material culture of Tabriz city (historical-ethnographic research)]. Baku: Chashioğlu. 500 p. [in Azerbaijani]
7. Gasimov T., 2002. Azərbaycanın orta esr su təchizatı (IX – XV əsrlər) (tarihi-arheoloji tədqiqat) [Medieval water supply of Azerbaijan (IX - XV centuries) (historical-archaeological research)]. Baku: Adiloglu. 156 p. [in Azerbaijani]
8. Guliyev A.G., 2008. Naxçıvan kəhrizləri [Neighbors of Nakhchivan]. Baku: Nurlan. 164 p.
9. Guliyev Sh.A., 1985. . Naxçıvanda enenevi suvarma ekinchiliyi [Traditional irrigation farming in Nakhchivan] // Ethnographic collection of Azerbaijan, V issue, Baku: Elm. Pp.18-47. [in Azerbaijani]
10. Rajabli G.A., 2007. Azərbaycanı su mənbələri və sudan istifadənin xalq üsulları [Water sources and folk methods of water use in Azerbaijan]. Baku: Baku Slavic University "World of Books". 189 p. [in Azerbaijani]
11. Nasirli M.N., 1981. О некотрых источниках водоснабжения населенных пунктов Азербайджанской ССР [About some sources of water supply to settlements of the Azerbaijan SSR] // Azerbaijani ethnographic collection. Issue IV, Elm Publishing House. pp. 87-92
12. Mirhidayat H., 1992. Kəhrizəkən (Yekənkəhriz), Şəhend qəzeti (türkçə ettelat) [Kahrizekan (Yekankahriz), Sahand newspaper (Turkish ettelaat)]. Tehran, Thursday, 13 Khordad, issue 109.210 p. [in Azerbaijani in the arabian alphabet]
13. Alizade A.A., 1956. Socialno-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Azerbaydzhana XIII – XIV vv. [Socio-economic and political history of Azerbaijan XIII – XIV centuries]. Baku. 419 p. [in Russian]

14. Guliev Sh.A.,1972. O kyagrizah Lerikskogo rajona [About the Qanat of the Lerik region] / Materials for the session dedicated to the results of field archaeological and ethnographic research in 1971 in the USSR, Elm Publishing House. 351 p. [in Russian]
15. Petrushevsky I.P.,1960. Zemledelie i agrarnye otnosheniya v Irane XIII-XIV vekov [Agriculture and agrarian relations in Iran of the XIII-XIV centuries]. M-L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences.492 p. [in Russian]
16. Cornel B., 1974. Teheran, Marrakesch und Madrid Ihre Wasserversorgung mit Hilfe von Qanaten Eine stadtgeographische Konvergenz auf kulturhistorischer Grundlage [Tehran, Marrakesh and Madrid Your water supply with the help of qanats An urban geographical convergence on a cultural-historical basis]. Bonn.133 p. [in German]
17. Polak Ya. Ed.,1865. Persien (Das Land und Seine Bewohner Ethnographische Schilderungen) [Persia (The Land and Its Inhabitants Ethnographic Descriptions)]. 2 parts, Leipzig: Brockhaus.389 p. [in German]
18. The Persian Qanat. In: UNESCO. World Heritage Convention. [E-source]. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1506>
19. Kiani H.L.K., 1960. Ketab ayran (gozari bar jogharafyi ayran) [The book of Iran (a passage on the geography of Iran)], first edition, Tehran, Al-Hadi International Publications. 180 p. [in Persian]
20. Naji Mehdi., 1973. Peyan tamdan karizi dar Iran [The end of Karizi civilization in Iran] // Sokhn magazine, number 9, Tehran. 1230 p. [in Persian]
21. Morteza H., 2534 (calendar of King period). Kariz [Kariz] // Art and People, Tehran, No. 180. 192 p. [in Persian]
22. Mirza N., 1981. Tarikh ve jogharafiyaye darossaltaneh Tabriz [History and geography of Tabriz]. 3rd edition, Tabriz, Iqbal Publications. 213 p. [in Persian]
23. Ruzneh i bah tarikh Iran [An opening to the history of Iran]. 1999. Compiler, Shokoh Azami Gharib, first edition. Tehran: Heydari Printing House.551 p. [in Persian]
24. Nasrollah P., 1971. Shiveh cpehei senti taqsim ab dar Iran [Traditional methods of water distribution in Iran] // Art and People Magazine, No. 193, Tehran. Pp. 321-348 [in Persian]
25. Maymant N.K., 2007. Tarykh Hokam abad Tabaryz (Cpehkamavar) [History of Hokmabad Tabriz (Hokmavar)]. Tabriz: Fani-afzar Publication. 515 p. [in Persian]
26. Birjandi Z.A., Makrifar A., Kasemi S.K., Sarur M.R., 2006. Negarsh bar manparnameh asr Ghajarieh dar Birjand [Written on the seal of the Qajar period in Birjand]. Tehran: Culture and Communication Vice-Chancellor. 351 p. [in Persian]
27. Panahian M. (Tabrizi)a., 1972. Fareang jogharafiyayi moli Tarkan Iran zamin [The national geographical culture of the Turks of Iran]. Vol.2. (East Azerbaijan). 912 p. [in Persian]
28. Panahian M. (Tabrizi)b., 1972. fareang jogharafiyayi moli tarkan iran zamin [The national geographical culture of the Turks of Iran]. Vol.3., Rezaye - Khoi - Maragheh - Mako – Mahabad. 1035 p. [in Persian]
29. Mustofi H., Abi Bakr H.,2010. Nazeht Elghlub [Nuzhat al-Qulub]. Tehran: Asatir. 351 p.[in Persian]
30. Sefarnamehaye cpehei vaniziyan dar Iran (shesh safarnameh) [Venetian travelogues in Iran (six travelogues)]. 2002. Tehran: Khwarazmi Publishing Company. 256 p. [in Persian]

31. Nahchivani M.H., 2535. (calendar of King period). Sahah Elfars [Sahah ul-Fors]. Courtesy of Dr. Abdul Ali Taati, Print II. Tehran: Book Translation and Publishing Company. 243 p. [in Persian]

Мамедова И. Г.

А.А. Бакиханов атындағы Тарих және Этнология институты

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы

Баку, Әзірбайжан

e-mail: ilhame.mamadova@gmail.com

ӘЗІРБАЙЖАННЫҢ СУ ЖҮРГІЗУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КӘРІЗДЕР

Аңдатпа. Әзірбайжан аумағында көпқырлы суару жүйелері жасалған. Адамзаттың ең құнды өнертабыстарының бірі – жасанды суару жүйесі болып табылатын қанат (кәріз) жүйесі. Негізінен суды таулы аймақтан басқа жерге тасымалдауды қамтамасыз ететін қанат жүйесі қалалық мәдениеттің дамуына байланысты кеңінен таралған. Қалаларды көркейтуге ықпал еткен бұл жүйе олардың әлеуметтік жоспарлануына да әсер етті. Қанаттардың маңында шеберханалар орналасып, қала маңындағы бақтар мен егістік алқаптары жасалған. Ежелгі дәуірден бері әлемнің түрлі аймақтарында, соның ішінде Әзірбайжанда қалыптасқан қанат жүйесі елдегі ауыл шаруашылығының, отырықшы өмір салтының және қалалық мәдениеттің даму көрсеткіші болып табылады. Соңғы кезеңдерде Әзірбайжанда жүргізілген археологиялық қазбалар қанат жүйесінің кеңінен таралуы негізінен араб шапқыншылығынан кейінгі кезеңге тиесілі екенін дәлелдеді. Нахчыван, Қарабақ, Гәнжа, Газах және басқа да аймақтарда қанат жүйесі кеңінен таралғанымен, олардың көбісі қазіргі уақытта пайдаланылмайды. Дегенмен этнографиялық зерттеулер кейбір қалаларда (мысалы, Ордубад және т.б.) қанат мәдениетінің әлі де сақталғанын көрсете.

Зерттеудің негізгі мақсаты – көне су жеткізу жүйесін зерттеу арқылы халықтың өмір салты мен мәдени мұрасын зерттеу. Бұл зерттеу барысында кәріз жүйесі халықтың күнделікті өміріндегі кәріздің маңызы зерттелді. Этнографиялық зерттеумен қатар, халық арасында сауалнама жүргізілді. Мақалада ортағасырлық дереккөздер, еуропалық авторлардың еңбектері және заманауи зерттеулер пайдаланылды.

Кілт сөздер: Әзірбайжан, суару жүйесі, су, кәріз, Қарабақ, Ордубад.

Дәйексөз үшін: Мамедова И. Г. Әзірбайжанның су жүргізу жүйесіндегі кәріздер // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 60-72 б.(ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.04>

Мамедова И. Г.

Институт истории и этнологии имени А.А.Бакиханова

Национальная Академия наук Азербайджана

Баку, Азербайджан

e-mail: ilhame.mamadova@gmail.com

КЯХРИЗЫ В СИСТЕМЕ ВОДОСНАБЖЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация. На территории Азербайджана были созданы многофункциональные ирригационные системы. Одним из самых ценных изобретений человечества является кяриз (канат) — искусственная оросительная система. Первоначально предназначенный для транспортировки воды из горных районов в другие места, канат со временем распространился благодаря развитию городской культуры. Помимо улучшения эстетического облика городов, он также сыграл важную роль в их социальном планировании. Ремесленные мастерские располагались рядом с кяризами, а пригороды засаживались садами и полями.

Канатная система является показателем становления сельского хозяйства, оседлого образа жизни и городской культуры в стране. Археологические раскопки последних лет подтвердили, что широкое распространение кяризов в Азербайджане произошло главным образом после арабских завоеваний. В Нахичевани, Карабахе, Гяндже, Газахе кяризы больше не используются. Однако этнографические исследования показывают, что элементы культуры кяриза сохранились в некоторых городах (например, в Ордубаде и др.).

Основной целью исследования является изучение древней системы водоснабжения, а также исследование образа жизни и культурного наследия. В ходе работы был проведен анализ системы кяризов в нескольких городах, с акцентом на ее значимость в повседневной жизни местного населения. Наряду с этнографическими наблюдениями среди населения были проведены опросы. В статье использованы средневековые источники, труды европейских авторов и современные исследования.

Ключевые слова: Азербайджан, ирригационная система, вода, кяриз, Карабах, Ордубад.

Для цитирования: Мамедова И. Г. Кяхризы в системе водоснабжения Азербайджана // Мадени мұра. 2025. №1 (108). 60-72 с.(анг.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.04>

Information about the author:

Mammadova Ilhama Gulbala gizi, Doctor in history, associate professor, Head of the Department of Historical ethnology, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov, National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan.

ORCID: 0000-0002-6884-4678

Автор туралы мәлімет:

Мамедова Ильхама Гүлбала қызы, тарих ғылымдарының докторы, доцент, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы А.А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институты Тарих және этнология кафедрасының меңгерушісі, Баку, Әзірбайжан.

ORCID: 0000-0002-6884-4678

Сведения об авторе:

Мамедова Ильхама Гюльбала кызы, д.и.н., доцент, заведующая кафедрой исторической этнологии Института истории и этнологии имени А.А.Бакиханова, Национальная Академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

ORCID: 0000-0002-6884-4678

Aliyev A.

Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov
National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan
e-mail: esed.aliyev.2020@mail.ru

FROM THE SPIRITUAL CULTURE OF THE KARAYAZI REGION (Based on the materials of the population of Tahla Chukay)

Abstract. The article explores the spiritual culture of the population of the Tahla Valley in the Karayazi region of the Republic of Georgia. It primarily examines examples of folk creativity—love poetry, old songs, lullabies, similes, proverbs, riddles, and beliefs—introducing them into ethnographic research for the first time. The study highlights their role in the daily life of the population and demonstrates that these elements of spiritual culture, rooted in ancient history, have emerged from the heart of the people, been refined through collective memory, and continue to be transmitted from generation to generation as valuable artistic heritage.

It is no coincidence that the population of Tahla Chukay, with its ancient roots, has been the focus of ethnological research. A key factor in this is the legacy of Koroglu, the 17th c. lover-poet-knight, who belonged to the Tahla tribe. According to opinion of Prof. Jamal Mustafayev, an esteemed philosopher and scholar, widely respected across the Turkic world and admired by many academics, the community of Tahla stands out in all of Karayazi as bold, upright, truth-loving, devoted to honesty, loyal to its roots, steadfast in its moral and spiritual values, and self-affirming.

Key words: Georgia, Karayazi, population of Tahla basin, spiritual culture, ethnography.

For citation: Aliyev A. *From the spiritual culture of the Karayazi region (based on the materials of the population of Tahla Chukay)* // *Madeni mura*. 2025. №1 (108). 73-87 p. (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.05>

Introduction

The people of Tahla valley (Aghtahla, Garatahla, Karajalar, as well as the village of Soganliq, which serves as the gateway to the city of Tbilisi), one of the ancient settlements of the Karayazi region of the Republic of Georgia, have cultivated a rich spiritual culture distinguished by

local characteristics over many years and centuries. Our ancestors, who led a turbulent lifestyle, our grandparents, who lived in the mountains, plains and villages, preserved this spiritual heritage they created and ensured its longevity by passing it down from generation to generation.

Ceremonies, customs, rites, rules, oral folk creativity, music, holidays and games that have emerged from various socio-economic conditions throughout history collectively form the spiritual world of the people—or more precisely, their spiritual culture. While farming life and material culture reflect how people lived and survived, spiritual culture encompasses their worldview, ethnic psychology, linguistic expression, and affirms their cultural identity.

It is clear that the people and ethnos living in each area develops and integrates its own spiritual culture and oral traditions. The oral folk art of Georgian Azerbaijani-Turks, including the population of the Tahla Valley, reflects their local traditions, way of life, worldview, kindness toward friends, and deep-seated animosity toward enemies. At the same time, deep love for motherland, family, work and family-household issues are very skillfully described.

Our goal is to show the unique and similar aspects of the rich verbal creativity, spiritual culture of the population of Tahla Chukay, and to provide a comparative analysis.

Material and method

While writing this article, ethnographic and ethnological data, along with literary materials collected from the population of villages in the Tahla Valley—Aghtahla, Garatahla, Karajalar, as well as Soganliq, which is considered the gateway to the city of Tiflis—were utilized. The research primarily employed a comprehensive ethnological approach, adhering to chronological sequencing, applying an objective and critical perspective to existing materials, and utilizing the historical-comparative analysis method.

Additionally, the author's personal observations and analyses conducted in these villages contributed to a unique methodological approach in the study. Various aspects of the subject were examined, revealing the true nature, value, and distribution of different art forms in the region, including oral traditions and other forms of spoken word art.

The spiritual culture of the Azerbaijani-Turks of Georgia was studied for the first time within a historical-ethnographic framework in our research, culminating in a candidate's dissertation. This dissertation was later published as a monograph in 1995 with a circulation of 1,500 copies. However, due to the scope of the dissertation, certain aspects could not be fully explored, meaning that the materials presented did not comprehensively reflect the full richness of our spiritual heritage. Therefore, this study seeks to further examine selected examples of spiritual culture in the Tahla Valley from a historical-ethnographic perspective.

Discussion

It is well known that every nation has created its own examples of oral art. In the oral folk creativity of the people of Tahla Chukay, an inseparable part of the Georgian Azerbaijani-Turks, their traditions, daily life, worldview, kindness toward friends, fierce struggle against enemies, and deep-seated emotions are vividly reflected. At the same time, their love for family, homeland, labor, and household affairs is skillfully depicted in their oral traditions.

This article explores several branches of the spiritual culture of this community—ashik (minstrel) art, songs, proverbs, parables, riddles, and beliefs.

The art of love. Ashik poetry is one of the leading branches of the spiritual culture of

the people of Tahla Chukay. Passed down from generation to generation, it embodies the spirit and aesthetic taste of the people, reflecting the socio-political realities and the spiritual world of its time.

The ashik is an artist deeply revered among the Caucasian peoples, particularly among Azerbaijani Turks, serving the community through his art—much like the Kazakh aqyn, the Uzbek bakhshi, and the Ukrainian kobzar. Ashiks not only preserve folklore but also enrich and refine it over time.

Ashik art is inherently syncretic, blending music, dance, performance, and poetry into a harmonious whole. That is why it is said that “the art of ashik poetry is as difficult as it is honorable; it is complex and demands exceptional mastery, sensitivity, and skill” (Bünyadov, 1993:100).

With its deep historical roots, ashik poetry occupies a special place in the rich spiritual world of Azerbaijani Turks, including their compatriots in Georgia and, in particular, the people of Tahla Chukay. Academician Teymur Bünyadov emphasizes that the origins of ashik poetry should be traced back to the advanced stages of the primitive communal system (Bünyadov, 1993:101). Commenting on this view, Professor Mahmud Allahmanli notes that Bünyadov’s connection of ashik poetry to such an ancient period suggests an implicit reference to shamanism. This correlation underscores that shamanism represents an integral layer in the worldview of all Turkic cultures and that exploring its lesser-known aspects remains an important task today. The shared heritage of all Turkic peoples is reflected in this artistic tradition, which spans a vast historical period (Allahmanlı, 2001:7).

Ultimately, today’s ashiks are the

successors of yesterday’s minstrels, who, in turn, evolved from the ancient shamanic tradition.

As is evident, the passion for poetry, music, and oral storytelling has been deeply ingrained in the spirit of all Turkic peoples, including the people of Tahla Chukay. The elders recount: “Since ancient times, renowned ashiks would gather under the glow of a thirty-wick lamp to engage in verbal duels. The most distinguished ashiks would come to Tahla’s weddings and engagements, knowing that verbal sparring in Tahla was no easy feat. An ashik who stumbled over words or spoke unartfully had no place in the Tahla Valley. Here, figures such as Gara Abzari, Bala Abzari, Tanrıgulu (Omarli, 2001:321), Tateroglu Hasani, Goy Söyün, Gulammirza Musayev, Allaz Aliyev, and Tahla Latifi, masters of the intricate art of ashik poetry, possessed exceptional memory and wit. The elders also claim that the first known ashik of Tahla Chukay was Ashiq Sadiq, and no wedding in the region was complete without his presence”.

The renowned philosopher and professor, the late Jamal Mustafayev, once remarked: “Not every ashik could withstand the test of Tahla’s audience.” The people of Tahla are sharp-witted, eloquent, deeply knowledgeable in the craft of poetry and performance, and possess keen critical judgment. Around 1905–1907, the legendary Ashiq Alasgar attended a wedding in Tahla. By that time, Alasgar was over 80 years old and no longer performed at weddings. Yet the people of Tahla did not invite him for his playing skills, but rather to hear his words” (Omarli, 2001:321).

Results

It should be noted that although they

are known in a wide area and do not hold wedding parties elsewhere, Tahla Chukay itself has hosted several weddings, which were carefully selected and not to be missed. Ashiq Abbas, Ashiq Mohammadali, and Ashiq Asgar are especially remembered among the population. The performances of these ashiks had their own uniqueness. When they sang: "These are ours, my dear, there is no fear or trepidation", said the late Kara Abzar.

Today, Ashiq Mashadi (Muradov) and Ashiq Tahar Bayramov are remembered with great respect. The fame of the Tahlali poet Nowruz has spread far beyond his birthplace.

A number of well-known artists, recognizing the importance of music and love in this region, have visited the Tahla Valley from time to time. Those who withstood the artistic challenges of this place gained prestige among the local population and secured a place for themselves at wedding celebrations. Among them were Ashiq Najaf from Alimardan, Ashiq Mirza Bayramov, Ashiq Asad, Ashiq Ibrahim, Ashiq Talib (son of Ashiq Alasgar), as well as Deda Amrah, Huseyn Saracli, Khindi Mammad, Ashiq Kamandar, Ashiq Alikhan Karayazılı, Ashiq Aslan Kosali, Ashiq Teymur, Ashiq Asabali, Ashiq Adalat Nasibov, Ashiq Mikayil Azafli, Ashiq Imran, and the woman Ashiq Askinaz, among others.

Many scholars believe that the legendary poet-knight Koroglu, whose name resonates throughout the Turkic world, and his trusted friend Ashiq Jun were from the renowned Tahla tribe. This view is supported by the following lines from Ashiq Junu:

Mən aşiq Təklədənəm,
Tək evli Təklədənəm.
Arazbar tərləniyəm,

Sonalar təklədənəm.

In the first verse of his bayati, saying "I'm from Tekla, I'm in love", Ashiq Jun implies that both he and Koroglu originated from the Tahla tribe. In the first volume of the Azerbaijani Folklore Anthology, the second line of the bayati appears as "I am from a single house". The scholar-poet I. Sadig considers this version more accurate, emphasizing that "the author regarded Çanlibel as a single-married neighborhood". We concur with this perspective, as the great Turkic peoples, who marked their lands with the name of the Tahla tribe, could not have been "monogamous" (Aliyev, 2012:17).

Even today, the art of saz and soz is held in high regard in Tahla. No wedding, engagement, public holiday, or family celebration is complete without ashiks. Those who keep the saz tradition alive in Tahla today include Astan Huseynov, Ali Magalov, Ashiq Zindofir, Ashiq Karim, Ashiq Ali, and Rauf Magalov, as well as Elbandiyar Amirkhanov and Ali Isakhan oglu Aliyev, both skilled performers of saz melodies.

Tahla Chukay has also been home to musicians who played various instruments, including the clarinet, accordion, tar, guitar, ionica, black trumpet, and tambourine. Among them were Vilayat Mammadov, Nurahmad Mammadov, Sardar Mammadov, Imirkhan Aliyev, Gara Mohammad (Abdullayev), Hamid Sadigov, Nasreddin Mirzayev, Gadir Huseynov, Karamat Hajiyev, and Ilyas Agamalov, along with several others whose names are not mentioned here. Today, their artistic legacy is continued by Intizar Mammadov (son of the renowned tarzan-guitarist Vilayat Mammadov), Sadig Sadigov, Mubariz Hasanov (Soganlig), and others, who are well-known and respected both in

Azerbaijan and abroad.

The name of the harmonic-ionica singer Ratkhan Muradov is revered not only among Azerbaijani-Turks in Georgia but also in Azerbaijan. His performances of "Shepherd's Bayati", "Azerbaijani Anthems", "Sensizam, sensiz", "Yalgizam, yalgiz", and other musical pieces were always met with applause and deeply moved audiences. His son, Said Muradov, is also a talented ionica performer and is nearly on par with his father in this field. Another ionica performer, Azim Mammadov, is also recognized as a composer of several songs, which are occasionally performed by famous Azerbaijani singers.

One of the outstanding singers, the late Vakil Gullarli (also known as Vakil Borchaly), was originally from the village of Gullar but was famous for his performances at Tahla weddings. In Tahla and other regions, he was known as Vakil Tahlali. He had an extraordinary voice and an unmatched passion for folk music and ashig songs.

Many highly talented singers from the Agstafa region of Azerbaijan who lived in the Tahla Valley, such as brothers Salman and Nariman, Subhan Hagverdiyev, Subhan Khalilov, Rashad Ziyadkhanoglu, Yasin Agamalov, Rafiq Magalov, Badirkhan Gozalov, Anar Jafarov, and Yusif Hasanov (ionica), have continued this tradition. Additionally, instrumentalists such as Nizami Huseynov (guitar), Khasmammad Huseynov (clarinet), Aziz Imir oglu Aliyev (drums), Yunus Bayramov (drums), and Teyyub Hasanov (drums) have contributed to the region's rich musical heritage. Their performances have been deeply moving and have captivated audiences.

A special part of the spiritual culture of Tahla Chukay's population consists of

bayatis. Bayatis are the songs of our hearts, passed down through generations by our white-haired grandmothers, young brides with beaded necklaces, and daughters with double braids.

The history of bayatis, which are short, concise, and lyrical pieces expressing deep philosophical, moral, and social ideas, is as ancient as our nation itself. Experts suggest that the presence of holavars and counter-words from labor songs within the structure of bayatis traces their origins back to pre-modern times. Scholars also note that the term bayati, which consists of four verses, is linked to the names of Oghuz tribes such as "Varsagi" and "Afshari" (Dictionary of Literary Terms, 1978:18).

The thematic scope of bayatis, as seen in ethnographic sources, is diverse. They reflect various aspects of life, including people's daily existence, professions, economic activities, geographical names, rural and urban life, family values, education, folk attire, carpet weaving, love, separation, migration, fate, and the sorrows of exile. Some of these themes can also be seen in the ancient folk stories that have been passed down among the people of Tahla Chukay and even found their way into literary works.

Here are some examples:

Mən aşiq, Təklədənəm,
Tək evli Təklədənəm.
Arazbar tərləniyəm,
Sonalar təklədənəm.

Əzizim, təklə, yeri,
Qədim yurd -Təklə yeri.
Çəngəl-bıçaq oynama,
Canım, fələklə, yeri.

Əzizinəm, suvar gəl,
Çalamızda su var, gəl.
Buluda bel bağlama,

Bostanını suvar, gəl.

Əzizim, gözdən oldu,
Göz gördü, gözdən oldu.
Yağ içində üzməyim
Qaşqa öküzdən oldu.

Əzizim, qoşa gələ,
Qismətim qoşa gələ.
Kərə-kürə qoyunun
Quzusu qoşa gələ.

Əzizinəm, gül dərdim,
Çiçək üzdüm, gül dərdim.
Öz dərdim yaddan çıxdı,
Heç çıxmadı el dərdim.

Əzizinəm, dayansın,
Axmasın, su dayansın.
Məni oda salanın
Cəmdəyi qara yansın.

Əzizim, dilim yandı,
Saraldı, gülüm yandı.
Mənə bir gün vermədin,
Od tutdu külüm yandı.

Əzizinəm, göz üstə,
Qaş oynayar göz üstə.
Yığvalın üzü dönsün,
Yeriyirəm köz üstə.

Əzizim, hara gəldim,
Mən hardan-hara gəldim?
Məni ərə verdilər,
Ərə yox, gora gəldim.

Eləmi, yatan qarı,
Dağların yatan qarı.
Yıxar ər küməsinə
Axşamdan yatan qarı.

Əzizim, xırmanım yox,
Dərdim var, dərmanım yox.

Bağında bağbanlığa
Fələkdən fərmanım yox.

Apardı göy at məni,
Saxladı sayad məni.
Baş qoyum dizin üstə,
Çox yatsam oyat məni.

Əzizim, yara sızlar,
Düşmüşəm dara, sızlar.
Yaralının halını
Nə bilsin yarasızlar?!

Əzizinəm, ulduzam,
Telli-toqqalı qızam.
Gəndə dayanma, oğlan,
Yaxına gəl, yalqızam.

Yurddan aralı çoxdu,
Baxtı qaralı çoxdu.
Taleyi qan ağladan,
Yaslı-yaralı çoxdu.

Örənəkdə örk oldum,
Görənəkdə görk oldum.
Qız başında araqcın,
Ər başında börk oldum.

Əzizinəm, bala, gəl,
Yandırdı ah, nala, gəl.
Qoyma boy-buxununa
Anan həsrət qala, gəl.

Əzizinəm, göy dağa,
Çətir olub göy, dağa.
Düşmən kəsibdi, yolum
Nə sola var, nə sağa.

Əzizim, gərdək tutar,
Gərdəyi tər, tək tutar.
Halal ocağın qızı
Özünü ər tək tutar.

Bağlara bar düşəndə,

Dağlara qar düşəndə,
Gecələr yuxum qaçır,
Yadıma yar düşəndə.

Əzizim, narıncı gül,
Sarı gül, narıncı gül.
Ağlayanda qan ağla,
Güləndə narıncı gül.

Əzizim, bağa neynim?
Salıbdı dağa, neynim?
Diz çöküb ləliyərim,
Gəlmir otağa, neynim?

Əzizim, bağda yandı,
Şamama tağda yandı.
Dərdimi dağa açdım,
Alışdı, dağ da yandı.

Bu xalı Güzgülüdü,
Naxışı süzgülüdü.
Gülünü xəzan vurmaz,
Baxma ki, güz gülüdü.

İnandım hər sözə mən,
Düşdüm oda, közə mən.
Əsir etdi, qul oldum
Səndəki qaş-gözə mən.

Öylərimdə var kilim,
Tutulsun mənim dilim.
Gedəndə küsdürmüşəm,
Gəlsə necə dindiririm?!

Üzdü bu qada, neynim?
O verdi bada, neynim?
Qohumluqdan çıxıbdı,
Dönübdü yada, neynim?

Dərdə-qəmə bələdəm,
Demə ki, nabələdəm.
Məni yetim quzu tək
Həsrətindi mələdən.

Əzizim, ozana bax,
Dərmanı yazana bax.
Hər çin çıxan yuxumu
Tərsinə yozana bax.

Odlanan, yanan canım,
Dərdini danan canım,
Gecə çimir qaxmayıb,
Səhər oyanan canım.

Dəyə qurdum binədə,
Ahım çoxdu sinədə.
Kəməndinə salmışan,
Mən zalımı yenə də.

Mən aşiqəm, hasarı,
Sınıq qəlbim ha sarı.
Körpüm hicrandan oldu,
Qəmdən çəkdim hasarı.

Or, let's focus on the stale examples
on the literature page about the Tahla
depression:

Əzizinəm, min oxu,
At kamana min oxu.
Qanana bircə yol de,
Qanmayana min oxu.

Qara at yeriş eylər,
Zülfünü qarış eylər.
Ala gözün öy yıxar,
Bu candı, duruş eylər.

Çağır ha çağır oldu,
Yol-yolaq yağır oldu.
Adıma qoç kəsdilər,
Yediyim bağır oldu.

Əzizim, ala quzu,
Ağ quzu, ala quzu,
Dostu düşmən eləyər,
Adamın alağuzu.

Mən aşiq dağdağana,

Dərdimdi dağ-dağ, ana.

Yar məni yaralayıb,

Düşübdü dağda qana (Omarli, 2001:396).

Lullabies. Lullabies hold a special place in the spiritual world of the people of Tahla Chukay. These are mothers' songs, sung at the cradle of a baby with deep love, tenderness, and devotion. They are born from the emotions, excitement, and affection that mothers feel for their children. To the soothing sound of a lullaby, mothers gently lulled their newborns to sleep:

Laylay dedim yat, bala,

Qızılgülə bat, bala.

Həyat üzünə gülsün,

Öz arzuna çat, bala.

Laylay dedim boyunca,

Baş yastığa qoyunca.

Tez pardaxlan, çıxayım,

Bir iyləyim doyunca.

Laylay, beşiyim laylay,

Evim-eşiyim, laylay.

Sən get şirin yuxuya,

Çəkim keşiyin, laylay.

It can be said that the foundation of a mother's sublime love for her baby is laid through lullabies. According to popular belief, those who develop bad habits and commit wrongful deeds are those deprived of lullabies. That is why people who engaged in disgraceful acts were referred to as "those who grew up without a song" or "half-baked".

G. Khobotyev suggested that perhaps some unresolved failures in children's upbringing are connected to the absence of lullabies in their early years (Khobotyev, 1989). The folk poet of Kabardino-Balkaria, the great Turkic writer Gaisin Guliyev, emphasized:

"There is no song in the world more humane and beautiful than a lullaby. Within it lies the human soul and the profound essence of life. It seems to me that the source of all world lyricism is the lullaby. Its conquering power is irresistible, for it carries a mother's heart—a heart that holds all the joy and sorrow of the world, all the tenderness and cares of the earth" (Kuliyev, 1975:279).

In some cases, a mother's personal emotions—her loneliness and inner thoughts—would take the form of a lullaby, which she would softly sing at her baby's crib:

Ağzımın dadı sənsən,

Gözümün odu sənsən,

Kimim yox, kimsənəm yox,

Qolum, qanadım sənsən.

Körpəm layla, a layla,

Balam layla, a layla.

Parables are similar to lullabies in both purpose and theme. As mentioned earlier, lullabies were mostly created by mothers. However, similar songs could also be sung by the baby's grandmother, aunt, or uncle.

A mother puts her baby to sleep with a lullaby, caressing him gently and wishing for his growth and well-being:

Balama qurban inəklər,

Balam nə vaxt iməklər?

Balama qurban ilanlar,

Balam nə vaxt dil anlar?

Through lullabies, a mother often expressed her love and wishes for her baby, but she also voiced her concerns about his future and cursed those who wished him harm or looked at him with an evil eye. The following similitudes, passed down from grandmothers and mothers living in the Tahla Valley, reflect these emotions:

Oğlum oğulcuq kimi,

Gözləri muncuq kimi,

Oğlumu sevməyən qız

Qudursun qancıq kimi.

Ağrın alım ağ tanrı,
Gəl bacadan bax tanrı.
Kim balamı istəmir,
Dam-daşını yıx tanrı.

Sığıra verim sağrını,
Yeyim qara bağrını.
Sığırçılar almasa,
Özüm alım ağrını.

Lullabies and caressing songs, flowing from the rich inner world of mothers, play an indispensable role in the emotional and spiritual development of babies. These songs not only contribute to a child's upbringing but also capture some of the happiest moments of a mother's life.

Proverbs and sayings. Proverbs and sayings hold a significant place in the spiritual culture of the people of Tahla Chukay. They reflect the history, traditions, beliefs, worldview, and life experiences of the Tahla Valley people, who are descendants of the Turkic world. Given their deep-rooted wisdom, proverbs are of great scholarly importance for studying the moral and intellectual heritage of the people.

H. Zeynalli expressed insightful thoughts about the value of these wise sayings, stating: "In our opinion, the meaning and importance of proverbs are immense. Their significance is so great that by studying them, one can learn everything about the family life, social relations, economic conditions, literature, spirituality, morality, religion, and philosophy of the people who created them" (Zeynalli, 1983:127).

Many classical poets, writers, and scholars—including Nizami Ganjavi, Afzaladdin Khagani, Mirza Fatali Akhundzade, Yusif Vezir Chamenzaminli,

Samad Vurgun, and Salman Mumtaz—have provided valuable insights into the significance of proverbs. They acknowledged their reliance on folklore traditions in their works. Similar perspectives are also found in the cultural discourse of other nations.

For example, Russian literary critic and poet N.A. Dobrolyubov emphasized: "Until our ancient monuments are fully explored, until all the obscure aspects of Russia are illuminated ethnographically and philologically, until the works of Russian national creativity are collected and analyzed, and until all historical and philological facts are compiled, we cannot engage in meaningful debates about the legendary periods of language and history" (Alizadeh, 1985:10).

As evident from the discussion above, proverbs and sayings are invaluable in understanding a nation's historical past.

The diversity of proverbs and sayings among the inhabitants of Tahla Chukay's villages reflects the richness of their cultural heritage. Many of these expressions are not only widespread in the region but are also known throughout Azerbaijan and among Azerbaijani Turks in Georgia. Additionally, numerous Azerbaijani proverbs share similarities with Georgian folk expressions.

Georgian writers such as Akaki Tsereteli, Mikheil Javakhishvili, and Ilia Chavchavadze incorporated Azerbaijani wisdom and proverbs into their works. This phenomenon can be attributed to the long-standing cultural and linguistic exchanges between the two peoples. On one hand, it reflects mutual familiarity with each other's customs and vocabulary; on the other hand, it highlights the historical role of the Azerbaijani-Turkic language as a primary means of communication in the

South Caucasus.

A.A. Bestuzhev-Marlinsky once noted that just as the French language is essential for traveling across Europe, the Azerbaijani language is indispensable for navigating Asia. Similarly, the Georgian scholar M.G. Beltadze referred to the Azerbaijani-Turkic language as the lingua franca of the South Caucasus. This perspective is also supported in the works of H. Valiyev and V. Hacilar (Hacilar, 2007:4; Aliyev, 1995:54).

Riddles. Riddles are one of the most widespread branches of folk creativity among the Azerbaijani-Turks of Georgia, as well as the inhabitants of the Tahla Valley, who are part of this cultural tradition. Riddles were often created collectively. According to elders, during the long winter evenings, relatives and neighbors would gather in each other's homes, posing questions and seeking answers to escape the monotony and oppressive silence of the night. Over time, these questions and answers evolved into riddles and spread among the people.

Regarding riddles, A.H. Hashimov wrote: "Undoubtedly, riddles were first created by the older generation. Elders would pose riddles to one another, especially to young people and children. The goal was to develop in them the ability to generalize and draw conclusions, to sharpen their thinking skills, to expand their knowledge, and to assess how well young people and children had absorbed that knowledge" (Hashimov, 1958:20).

Riddles contained implicit clues about a particular living being or inanimate object. Those with sharp minds and keen perception could decipher their meaning and share their understanding with others.

Riddles played a crucial role in the intellectual development, moral education, and resourcefulness of children. They

encouraged creative thinking and problem-solving skills. Below are some examples of riddles that have been preserved among the local population:

Tappa-tappa,
Gül yappa.
Məməli xatın,
Dişləri yox (Toyuq).
Dan üzü durdum,
Qırmızı oğlağı
Belimə vurdum (Səhəng).
Altı bulaq, içərlər,
Üstü zəmi, biçərlər (Qoyun).

Nizam ilə qurular,
Taxta üstə bənd olar.
Sinəsindən səs verər,
Qulağından burular (Saz).
Damda dana böyrüşür,
Qızlar ona yüyürüşür (Toy).
Nə əli, nə ayağı, nə başı var,
Amma istədiyi vaxt qapını açar
(Külək).

Çox şirindi, dadı yox (Övlad).
O nədir ki, yanınca gəzir,
Amma tuta bilmirsən (Kölgə).
Hamını bəzər,
Özü lüt gəzər (İynə).
Barmaq boyda misiri,
Bəylər onun yesiri (Güllə).
Əllə əkilir, gözlə biçilir (Yazı).

Bayatis with riddles: Əzizim, adınadı,
Adnanın adı nədi?
Su sudan körpü salıb,
Tap, onun adı nədi? (Buz).
Əzizinəm, baş aşağı,
Su axar başaşağı.
Kökü yuxarıda bitib,
Başı aşağı (Bulud).

Beliefs. Beliefs hold a special place in the lives of the people of Tahla Chukay. As the saying goes, "Beliefs are the artistic expression of judgments formed through experience". Superstitions serve as a way

to systematically observe people's thinking patterns, worldview, attitudes toward life, and their ethnic and ethnographic traditions, customs, and ceremonies.

The beliefs among the population of Tahla Chukay are diverse in nature. Here are some of them:

- Do not lean towards the moon, or you will suffer from poor health throughout the year.
- Those who place shoes on top of each other will experience misfortune.
- On the last Tuesday of the year, one should avoid speaking ill, as young people go out for “ear fortune-telling”.
- Hearing bad words brings bad luck.
- Do not pour hot water on the floor in the evening—doing so will bring misfortune to the household.
- Sweeping the house at night is forbidden, as it is believed to sweep away blessings and send them to the sky.
- Cutting down a fruitful tree will bring a curse upon the person.
- If a knife falls, a male guest will arrive.
- Those with naturally connected eyebrows will marry a relative.
- Meeting someone at the doorway is considered a bad omen.
- Counting shoes at the door brings death into the household.
- Destroying a swallow's nest brings a blood curse.
- Those who hammer a nail into someone else's door will experience misfortune themselves.
- Hair clippings should not be trampled on, or the person whose hair was cut will suffer from headaches.
- Polluting water is strictly forbidden, as those who do so are cursed by mermaids.
- If someone drinks polluted water, they may suddenly lose consciousness or

go insane.

- Spilling salt on the table foretells an argument in the house.
- Bread should not be cut with a knife, or blessings will leave the home.
- When moving to a new home, one should take fire from the father's hearth to ensure prosperity and warmth.
- Sleeping under mulberry or fig trees is discouraged, as it is believed that angels will warn the sleeper.
- Sweeping the house at night is said to “sweep away the wedding house”, leading to misfortune.
- Sewing clothes while wearing them is considered unlucky and may bring misfortune.
- If cups are placed side by side while pouring tea, a guest will soon arrive.
- Crossing one's arms while among sheep is thought to bring disaster.
- Playing with fountains indoors causes wealth to flee from the house.
- Placing shoes on a girl's knee is bad luck, as it signifies difficulty in finding a husband.
- Giving a pigeon's egg to a late-speaking child is believed to help them start talking sooner.
- Throwing coins onto the roof of a newly built house ensures prosperity and abundance.
- A person who often feels cold is said to have a warm heart.
- When swallows fly low, it is a sign that rain is coming.

Many of these beliefs are not only widespread among the people of Tahla Chukay but are also common in other regions where Georgian Azerbaijani-Turks live, as well as in Azerbaijan itself.

Conclusion

Thus, the conducted research

demonstrates that the spiritual culture of the population in the villages of the Tahla Valley, located in the Karayazi region of the Republic of Georgia—represented by various forms of folklore such as the art of love, bayati, lullabies, caresses, proverbs and sayings, riddles, and beliefs—shares a common essence with the rich heritage of the Azerbaijani-Turkic people. These cultural elements, refined over centuries, serve as a testament to the collective wisdom and artistic expression of the community.

However, the people of this region also possess unique cultural characteristics that set them apart. These include a particularly high appreciation for the art of ashik, the significant value placed on the ashik's craftsmanship, as well as the preservation of certain proverbs, sayings, and beliefs

that remain relevant only within this specific locality. These distinct features contribute to their cultural identity and differentiate them from other Azerbaijani-Turkic communities.

The study highlights the resilience and continuity of the spiritual culture of the Azerbaijani-Turks of the Tahla Valley, demonstrating how traditions have been preserved despite historical and geographical factors. While their cultural heritage aligns with that of the broader Azerbaijani-Turkic world, the region's unique customs and folklore elements emphasize the richness and diversity within this ethnic group. This cultural uniqueness not only strengthens their identity but also enriches the overall heritage of Azerbaijani-Turkic traditions.

References

1. Allahmanli M. 2011. Ashiq yaradiciliğinin inkishaf mərhələləri [Stages of development of Ashiq creativity]. Baku: Science and Education, 292 p. [in Azerbaijani]
2. Bunyadov T. 1993. Əsrlərdən gələn səslər [Voices from the ages]. Baku: Azernashr. 264 p. [in Azerbaijani]
3. Ədəbiyyatshünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edəni: Əziz Mirəhmədov) 1978. [Dictionary of literary terms (Compiled by: Aziz Mirahmedov)]. Baku: Maarif. 200 p. [in Azerbaijani]
4. Aliyev A., 1995. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti [Spiritual culture of Georgian Azerbaijanis]. Baku: Elm. 128 p. [in Azerbaijani]
5. Aliyev A., 2012. (Tahlali). Təhlənin tarixinə, etnoqrafiyasına bir baxış [A look at the history and ethnography of Tahla] // I am from Tahla, mountains... Literary anthology of Tahla Valley. Baku: Law. Pp. 9-32. [in Azerbaijani]
6. Alizade Z., 1985. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı [The life of Azerbaijani proverbs]. Baku. 245 p. [in Azerbaijani]
7. Hacilar V., 2007. Türkdilli gürcü, yunan və aysoru ashıq-shairləri [Turkish-speaking Georgian, Greek and Aysorian love poets]. Baku: Sada. 203 p. [in Azerbaijani]
8. Hashimov A., 1958. Azərbaycan shifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər [Educative ideas in oral folk literature of Azerbaijan]. Baku: Children's Publishing House. 187 p. [in Azerbaijani]
9. Khoboyyev G., 1989. Layla Vali / "Communist" newspaper, February 9 [in Azerbaijani]
10. Omarli V., 2001. Qarayazı [Garayazi]. Part I. Baku: Çarşıoğlu. 760 p. [in Azerbaijani]
11. Zeynallı H., 1983. Seçilmiş əsərləri [Selected works]. Baku: Yazichi. 320 p. [in Azerbaijani]

Azerbaijani]

12. Kuliev Kaysin., 1975. That's how the tree grows. M.: Sovremennik. 463 c. [in Russian]

Алиев А.

Институт истории и этнологии имени А.А. Бакиханова
Национальная академия наук Азербайджана
Баку, Азербайджан
e-mail: esed.aliyev.2020@mail.ru

ИЗ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ РЕГИОНА КАРАЯЗЫ (на основе материалов населения Тахла Чукай)

Аннотация. В статье исследуется духовная культура населения долины Тахла в регионе Караязы Республики Грузия. В центре внимания находятся образцы народного творчества — любовная поэзия, старинные песни, колыбельные, сравнения, пословицы, загадки и поверья, которые впервые вводятся в этнографическое исследование. Работа подчеркивает их значимость в повседневной жизни населения и показывает, что эти элементы духовной культуры, уходящие корнями в глубину веков, зародились в сердце народа, были отточены коллективной памятью и продолжают передаваться из поколения в поколение как ценное художественное наследие.

Не случайно, что население Тахла Чукай, обладающее древними корнями, стало объектом этнологических исследований. Ключевым фактором является наследие Короглу — поэта-воина и народного певца XVII века, который принадлежал к племени Тахла. По мнению профессора Джамала Мустафаева, выдающегося философа и ученого, широко известного в тюркском мире и пользующегося уважением среди многих академиков, сообщество Тахла выделяется среди всех жителей Караязы своей смелостью, прямолинейностью, любовью к истине, преданностью честности, верностью своим корням, стойкостью в моральных и духовных ценностях, а также уверенностью в себе.

Ключевые слова: Грузия, Караязы, население Тахла, духовная культура, этнография.

Для цитирования: Алиев А. Из духовной культуры региона Караязы (на основе материалов населения Тахла Чукай) // Мадени мұра. 2025. №1 (108). 73-87 с. (англ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.05>

Алиев А.

А.А.Бакиханов атындағы Тарих және Этнология институты

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы

Баку, Әзірбайжан

e-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru

КАРАЯЗЫ ОБЛЫСЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ

(Тахла Чуқай халқының материалдары негізінде)

Аңдатпа. Мақалада Грузия Республикасының Караязы өңіріндегі Тахла жазығы тұрғындарының рухани мәдениеті зерттеледі. Зерттеудің басты назарына халық шығармашылығының үлгілері – махаббат поэзиясы, көне әндер, бесік жырлары, теңеулер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар мен наным-сенімдерге алғаш рет этнографиялық зерттеу жасалынған. Зерттеуде жергілікті халықтың күнделікті өміріндегі маңыздылығы атап көрсетіліп, бұл рухани мәдениет элементтері ғасырлар тереңінен тамыр алатыны, халықтың жүрегінде қалыптасып, ұжымдық жад арқылы жетілдірілгені және ұрпақтан-ұрпаққа құнды көркем мұра ретінде беріліп келе жатқаны дәлелденеді.

Тахла Чуқай халқының көне тарихы бар этностық қауым ретінде этнологиялық зерттеулердің нысанына айналуы кездейсоқ емес. Бұл жерде басты фактор – XVII ғасырда өмір сүрген ақын-жауынгер, халық жыршысы Короглуның мұрасы болып табылады. Ол Тахла тайпасынан шыққан тұлға ретінде белгілі. Белгілі түркітанушы ғалым, философия ғылымдарының докторы, түркі әлемінде кеңінен танылған профессор Джамал Мустафаевтың пікірінше, Тахла қауымы Караязы өңіріндегі өзге халықтардан батылдығымен, турашылдығымен, шындыққа деген сүйіспеншілігімен, адалдыққа беріктігімен, ата-баба дәстүріне адалдығымен, моральдық және рухани құндылықтарға деген сүйіспеншілігімен, сондай-ақ өзіне деген сенімділігімен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: Грузия, Караязы, Тахла тұрғындары, рухани мәдениет, этнография.

Дәйексөз үшін: Алиев А. Караязы облысының рухани мәдениеті (Тахла Чуқай халқының материалдары негізінде) // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 73-87 б.(Ағыл.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.05>

Information about the author:

Asad Aliyev, Doctor of Philosophy in History, Associate professor, Leading researcher, Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan.

ORCID: 0009-0007-5645-2283

Автор туралы мәлімет:

Асад Әлиев, тарих ғылымдарының докторы, доцент, А.А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан.

ORCID: 0009-0007-5645-2283

Сведения об авторе:

Асад Алиев, доктор философии по истории, доцент, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени А.А. Бакиханова, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

ORCID: 0009-0007-5645-2283

Тарих/ History / История

FTAMP 930.85

<https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.06>

*Серікбаева С.А.,¹ Шаметов С. Т.²

¹Түркістан жоғары медицина колледжі

Түркістан, Қазақстан

²«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы

Түркістан, Қазақстан

*e-mail: s_saule73@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖАУЫНГЕРЛЕРІНІҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Еуразиялық аймақта соғыс пен әскери өнердің қалыптасуына өзіндік елеулі үлес қосқан ортағасырлық көшпенділердің соғысу әдіс-тәсілдері қарастырылған. Көшпелі өмір салтын әскерилендіру орта ғасырлардағы халықтардың материалдық және рухани мәдениетінде де көрініс тапты. Көшпенділер бірнеше ғасырлар бойы қарсыластарынан әскери-саяси басымдыққа ие болған әскери жүйені құрушылар болғандығын тарихи деректер дәлелдер отыр. Көшпенді халықтардың әскери тарихының көп қырлы мәселелері қазіргі таңда жан-жақты зерттелуде. Алайда, әскери-тарихи тақырып қазіргі таңда қазақстандық тарихнамада жеткілікті зерттелмеген мәселелердің бірі болып отыр. Осы негізде жазылған бұл ғылыми мақаланың мақсаты: қазақ хандығы жауынгерлерінің әскери өнерін зерттеу арқылы олардың соғыс жүргізу тактикасын, қару-жарақ түрлерін, әскери құрылымын және соғыс әдістерін анықтау. Сондай-ақ, қазақ әскери дәстүрінің тарихи дамуын, оның көршілес халықтармен қарым-қатынасын және заманауи әскери өнерге ықпалын талдау. Мақалада қазақ халқының әскери өнері туралы тарихи деректерді талдау мен сараптаудың тарихи-салыстырмалы және тарихи-типологиялық, индуктивті талдау әдістері бойынша жүргізілді. Бұл зерттеу қазақ халқының әскери мұрасын тереңірек түсінуге және оны қазіргі заман тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді. Қазақ соғыс өнерінің қалыптасуы мен қолданысқа ену кезеңдеріне қатысты деректерді, ғылыми тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, талдау тәсілдеріне басымдық берілді. Қазақ халқының әскери өнері туралы жинақталған деректер мен мәліметтер саралана отырып, ғылыми айналымға ұсынылды.

Кілт сөздер: әскер, қорғаныс, шабуыл, тактика, соғыс, көшпенділер.

Дәйексөз үшін: Серікбаева С.А., Шаметов С.Т. Қазақ хандығы жауынгерлерінің әскери өнері // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 88-99 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.06>

Кіріспе

Зерттеу нысаны болып отырған соғыс өнері туралы қазақ тарихында аңыз-әңгімелер көп болғанымен, ғылыми әдебиеттер мен әлем саяхатшыларының жазбалары, тарихи мәліметтер өте аз, алайда ел аузындағы аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандардың, шетелдік ғалымдардың жазбалары негізінде қазақ хандығы жауынгерлерінің стратегиялық және тактикалық маңызын анықтауға тырыстық.

Әлемдік әскери өнердің тәжірибесі мен танымында шабуыл және қорғаныс орындарын таңдай білу жеңіске жетудің басты себептерінің бірі ретінде қарастырылады. Әскери өнердің ғылым ретінде қалыптасу тарихы туралы ізденістерде тарихи деректерді салыстыра отырып талдауға әрекет жасалды. Нақты тарихи деректерге жетелер мәліметті баға жетпес мәдени асыл мұрамыз, ұлы дала көшпенділерінің архиві іспетті ел аузынан тараған аңыз әңгімелерден, жыр – дастандардан табамыз. Онда айтылған оқиғаларда адам аттары мен жер - су атаулары, оқиғалармен байланысты деректер тың зерттеуге қол жеткізуге негіз бола алады.

Жаһандану үрдісі құбылыс пен болмыстың сырын жан – жақты қарастыратын, өзі бастан кешкенді салмақтай, саралай білетін, өз тегінен бастап күллі адамзаттың басынан өткен тарихын сұрыптап, қорытынды жасай алатын тарихи сананы қалыптастыру қажеттігін тудыруда. Тарихи сана арқылы тарихымыздың тереңдігін, осы күнге тынымсыз еңбек пен ізгі мұраттарға ұмтылған ерлікке толы күрес жеткізсе, алдағы күндегі мақсат еткен биікке жету үшін де дәл солай еңбектену қажеттігін түсінеміз. Ол үшін

өткенге үңіле қарап, байқағанымыз бен тапқандарымызды ортаға салу, аңыз, жыр – дастандар арқылы жеткен мұраларымызды заманауи көзқарас тұрғысынан байыптау қажет.

Тарихымыздың бізге жеткен ең басты дерегі - аңыз әңгімелер. Аңыз-әңгімелердің басты оқиғалары шындық өмірден алынғанымен, ауызша айтылып таралғандықтан, толыққан, өзгертілген көркем шығарма. Аңыздар болса, тарихта болған белгілі бір адамдардың атына, іс-әрекетіне байланысты туған дүние. Ел тәуелсіздігін қорғау жолында батыр деп танылған азаматтар әскери элита ретінде дәріптелсе, олардың бір арнаға тоғысқан басты мақсат – мүддесі ел мен жерді қорғау болғандығы анық.

Қазақстандағы XVII-XVIII ғғ. аралығындағы қазақ жасақтарының тактикалық және стратегиялық әдістерінің кезеңдік ерекшеліктерін, жетістіктері мен кемшіліктерін анықтау, оларды тәжірибеге енгізу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр. Сонымен қатар, қолбасшылардың ел тәуелсіздігін сақтап қалу жолындағы жасаған жауынгерлік іс-әрекеттері әскер ісі тарихының негізгі бір саласы болып табылады. XVII-XVIII ғасырлардағы жаугершілік жылдар қазақ қоғамында көптеген батырлардың есімін тарих сахнасына шығарды, тәуелсіз стратег және тактикалық жоспар құра білетін, құрылған жоспарды іс жүзіне асыруға қабілетті жауынгер етіп қалыптастырды. Зерттеудің басты мақсаты жинақталған ғылыми нәтижелер негізінде тарихи танымымызды толықтырып, халқымыздың әскери тарихын келешек ұрпаққа терең түсінуге бағыттау болып

табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Көшпелілер туралы ғылыми зерттеулер пайда бола бастағаннан-ақ оның негізгі бағыттарының қатарында әскери-тарихи тақырыптар болды. XIX ғасырдың өзінде 1934 жылы Моңғолдардың әскери өнері туралы алғашқы В.Я. Владимирцовтың «Общественный строй манголов» атты еңбегі жарық көрді. Солардың ішінде, көшпенділердің әскери тарихын зерттеудің бастамасы болған генерал-лейтенант М.И. Иваниннің ортағасырлық моңғолдар мен олардың мұрагерлері көшпенділердің әскери табыстарының себептерін олардың мобильді өмір салтымен және соғыс жүргізудегі табиғи қабілетімен байланыстыра қарастырады. Бұл орайда М.И. Иваниннің ұзақ дала жорықтары кезеңінде ірі әскери құрамалардың қозғалысын ұйымдастыру туралы дәлелдері ерекше қызығушылық тудырады.

Қазақстандық ғалым А.Қ. Күшкімбаевтың XIII-XV ғасырлардағы Жошы Ұлысының ортағасырлық көшпенділерінің әскери істерінің тарихын зерттеуге бағытталған бірнеше мақалары және «XVII-XVIII ғасырлардағы қазақтардың әскер ісі» (Кушкумбаев, 2001:5) атты еңбегі қазақ әскери өнерінің тарихи бастауын ашып көрсетеді. Әскери іс – бұл көшпенділердің әскери тарихының құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен бірге экономиканың, материалдық және рухани мәдениеттің, әлеуметтік, саяси қатынастардың және халықтың өмір салтының ажырамас белгісі, қоғамдық өмірдің барлық аспектілеріне және ең алдымен көшпелілердің бастапқы

мемлекеттік институттарының табиғаты мен ерекшелігіне әсер еткенін көреміз. Алтын Орданың әскери өнері Еуразия көшпелілері – түркі-моңғол халықтары мен мемлекеттеріне ортақ мұра. Алтын Орда мен оны мекендеген халықтардың әскери істерін зерттеудің ғылыми және тәрбиелік мәні бар және өзіндік бірегей мемлекеттілігі болған көшпелі қоғамдардың өркениеттік және этномәдени құбылыстарын түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақстан мен Еуразия халықтарының әскери істерін ғылыми тұрғыдан зерттеу қажеттілігі де практикалық мәнге байланысты, өйткені елде әлі күнге дейін өзінің әскери-тарихи өткеніне концептуалды (тұтас) көзқарас қалыптаспаған және соның салдарынан әртүрлі бейіндегі оқу орындары үшін жоғары сапалы ғылыми жалпылаулар мен оқу-әдістемелік құралдардың жетіспеушілігі байқалады. Зерттеу еліміздің әскери-тарихи өткенінің озық үлгілерін пайдалана отырып, қазақстандық жастарды әскери-патриоттық тәрбиелеуге және саяси-идеологиялық бағыттауға ықпал етеді.

Қазақ халқының әскери өнері туралы тарихи деректерді талдау мен сараптаудың тарихи-салыстырмалы және тарихи-типологиялық, индуктивті талдау әдістері бойынша жүргізілді. Қазақ соғыс өнерінің қалыптасуы мен қолданысқа енуі кезеңдеріне қатысты деректерді, ғылыми тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, талдау тәсілдеріне басымдық берілді.

Талдау

Қазақ халқының тарихын зерттегенде оның әскери өнерінің даму тарихы ерекше орын алады. Қазақ әскерінің

қорғаныс және шабуыл тактикасын ұйымдастыра білуі халқымыздың ұлт болып қалыптасуында өзіндік орны бар процесс. Өзінің тарихында үздіксіз жаугершілік заманды басынан өткерген мемлекеттігіміздің қалыптасу кезеңін әскери өнерсіз көзге елестету мүмкін емес.

Ұлы Дала көшпенділері соғыс және әскери өнер саласына өз қолтаңбасын қалдыра білді. Бұл туралы тарихшы А.К. Кушқумбаев: Көшпелі халықтар бірегей әскери жүйені құрушы және соныарқасында бірнеше ғасырлар бойы Ұлы Даладан тысқары қарсыластарынан тәскери-саяси басымдықта болғандығы даусыз (Кушқумбаев, 2001) - деп, пікір білдіреді.

Ер етігімен су кешіп, ат ауыздығымен су ішкен, халқымыздың басына түскен ауыр сын сағаттарда ержүректілік пен қайрат, ынта - жігер мен қатар, асқан сауаттылығы, кемел ақылы, жағдайды тез бажайлап, алдын болжай отырып әскери әдіс – тәсілдерді тиімді пайдалана білуі, дұшпанының психологиялық ерекшеліктерін жетік зерттеуі жеңіске жеткізген бірден- бір басты себептер.

Қазыбек бек Тауасарұлы «Ұрыс өнері былай қарағанда аттың, шаптың, найзаластың – көп ақылдың керегі жоқ сияқты. Ал, шынында, мұрат жеңу болғанмен, одан да үлкен мақсат-уәжіп бар. Ол – соғысқа қатысқан өз адамыңды шығындамай, аман алып қалу. Көзсіз ерлік жасау, қызбалық істеу соғыста ғәләбқа жеткізе бермейді» деп пікір білдірсе, даңқты қолбасшы Бауыржан Момышұлы «Батырлық тәуекел мен ақылдың есебінен шығуға тиіс. Тәуекел кейде ақылды да ақтап алады. Ал ақылсыз тәуекелді ештеңе де ақтап алмайды» дейді.

XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдағы

Қазақ соғыс өнерінің әртүрлі тактикалық аспектілері жөнінде С.Г. Кляшторный, Т.И. Сұлтанов, А.К. Кушқумбаев, К.С. Ахметжанов, Т.К. Алланиязовтар еңбек жазып қалдырды (Бобров, 2012).

Атадан – балаға мирас болып келе жатқан жауынгерлік өнер шынтуайтына келгенде әлемдік деңгейдегі соғыс тактикасының өз кезеңіндегі шоқтығы биік жаңалықтары еді.

Тұтқиылдан шапқан жаумен бетпе - бет келмес бұрын ауыл - аймақты, бала - шағаны, қарттар мен әйелдерді аман сақтау мақсатында қорғаныс әдісін ел ағаларымен батырлар жақсы меңгерген. Жау шабуылынан қорғану үшін арбаларды бір-біріне тіркеп, дөңгелете бекініс жасаған. Бұл қорғаныс түрін «күрен» деп атаған. Күрен-бейбіт күндері бір жерге шоғырланған, топталып, ұйлыға отырған шағын ауыл. (Қазақ тілі. түсін.сөз.).

Жаугершілік уақытта қазақ ауылдары осылай алқақотан отырған соғыс кезінде көшпелілердің әскери лагерлері осы әдіспен құрылып, кейде сыртынан топырақ үйіліп, бекініс жасалған. Шабуыл кезінде көшпелілер арбалардан жылжымалы бекініс жасап, жауға тойтарыс берген. Қорғанудың тағы бір түрі табиғи бекіністерді (тау қойнаулары, үңгірлер, шатқалдар, т.б.) пайдалану. Бұдан басқа ірі елді мекендерде немесе қалаларда тастан, балшықтан тұрақты соғылған, сыртынан ор қазылып, су жіберілген бекініс, қамалдар да болғаны белгілі.

Ұрыс тактикасы алдымен шайқас өтетін орынды жете зерттеуден, тактикалық жоспар құрудан басталары анық, қазақ бұл іске жауапты әскери топты шолғыншы дейді. Осы орайда Бағдат Қалаубай «Есіркеп батыр» повесінде «Бөгенбай батыр Жауды

көрмей – ақ көруге болады. Жан-жақтарыңды мұқият бақылаңдар. Сынған бұтақ, тапталған шөп, тіпті сәл ғана жатысын өзгерткен балаусада сенің алдыңда бұл жерден кім өткенін, немесе не жортуылдағанын саған көкірек көзің ұға алса ұқтырады. Құстың ұшуын, қонуын қадағала. Сайраған үніне құлақ түр. Соның бәрі сенің жауыңнан бұрын қамдануыңа көмек» - деп шолғыншылар жасағына тапсырма бергенін суреттейді (Қалаубай, 1999). Бұл әдіс көшпелілердің әріден, сонау сақ заманынан жалғасын тауып келе жатқан, неше тәжірибеден өткен, ысылған, жетілген соғыс өнері екенін айғақтайды.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының PhD докторанты Арман Әубәкір «Татарлар қашанда жауын ортаға қарай тықсырады, сол арқылы қоршауға алады. Сондықтан ондайдан қатты сақтану керек. Өйткені татарлардың мұндай қоршауында қалған қосын оңай жойылып кетеді. Ешқашан жеңілген жауды ұзақ қууға болмайды, өйткені татарлар бастырма әдісіне өте шебер келеді. Шынтауайтында татарларды батырлықпен жеңіске жетеді дегеннен көрі, айламен жеңіске жетеді деп бағалаған дұрыс» деп П. Карпини жалған шегіну әдісі туралы қайта-қайта айтып, сақтандыруға тырысып бағады. Тұрсын Жұртбай бұл әдісті «шолақ соғыс» десе, кейбір тарихшы-жазушылар басқаша ат қойып, айдар тағуда (Әубәкір, 2015).

Көшпелілердің соғыс тактикасында алдыңғы іріктелген таңдаулы лек шабуылға шыққанда әртүрлі тәсілді пайдаланып жаудың тактикалық жоспарын ыдыратуға, жау сарбаздарының арасында бей - берекет берекесіздік тудыруға, сол арқылы жаудың соғыс жоспарын бұзып,

өздерінің алдын-ала ойластырған қақпанына түсіруге мәжбүрлеген.

Алайда, ойластырылған жоспар барлық уақытта межеден шыға бермесі белгілі, ондай жағдайда тез арада соғыс тәсілін өзгертіп, немесе тез шегініп басқа шешім қабылдап отырған. Бұдан шығатын қорытынды жасақ қолбасшылары соғыс жоспарын құрғанда бір ғана нұсқаны дайындамай бірнеше мүмкін болатын нұсқаларды қарастырған.

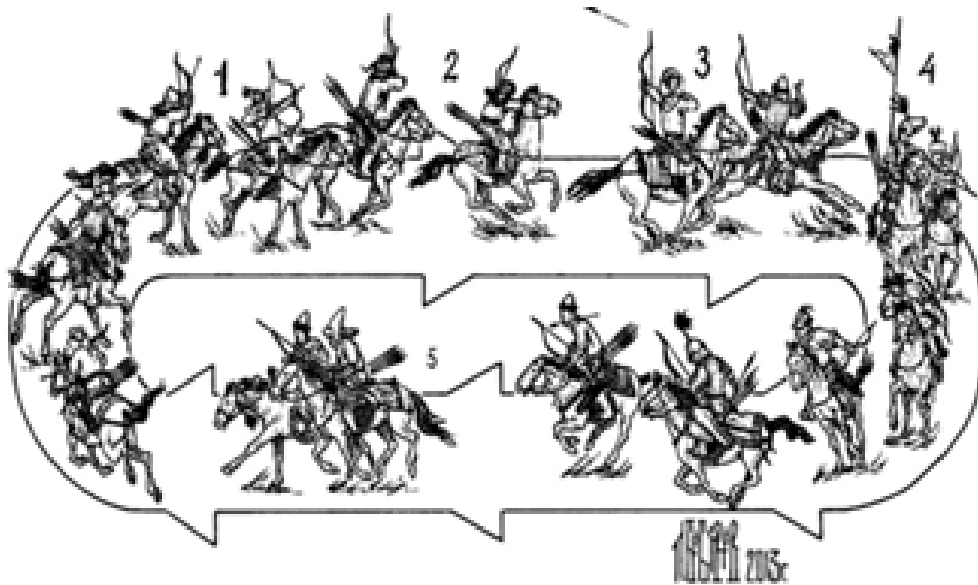
Күшібасым жаудан тек қорғанып ғана отырмай, ыңғайлы сәтті құр жібермей қарсы шабуыл ұйымдастырылған. Ол үшін бірнеше әскери тактикалық әдістер «Құйрық жеу», «Айқораланды», «Қоян қашты», «Жекпе-жек», «Үш тоғыс», «Қаша ұрыс салу», «Екі аша», «Үлкәр жәрік», «Көз алдау», «Жылжымалы қамал», «Моңғол диірмені» соғыстары тәжірибеге енгізілген. Бұл әдіс – тәсілдер көпке белгілі және талданған, мәліметтерді де көптеп кездестіруге болатын соғыс өнерінің тактикасы.

Осы орайда Л.А.Бобровтың мына мәліметі мен суретін келтіре кетейік (Сур.1).

Нәтижелер

Жоғарыдағы тізімге ілінбей қалған, аты аталғанымен талдаулар аз жасалған немесе мүлдем зерттелмеген соғыс өнерінің озық үлгілері бар екеніне көзіміз жетті. Олардың қатарына «Барысша құсу», «Ошақ» соғысы, «Аламан» соғыс, «Дода» соғыс, «Хилар» соғысы, «Шұбыртпалы» соғыс, «Жүре» соғыс, «Қатын» соғыстарын жатқызуға болады.

Ғылыми әдебиеттер, қазақ тілінің түсіндірме сөздігі мен көркем әдебиеттер мәліметтерінен жоғарыдағы әдіс – тәсілдердің атауларын мағынасы

Сур. 1. «Шеңбер бойымен айнала билеу (хоровод)» атты садақшылар. XVI ғ.

Реконструкция жасалған сызба:

1. Алға қарай сол жақтан садақ ату; 2. Сол жақтан ату;
3. Артқа қарай сол жақтан ату;
4. Атты садақшылар жасағының қолбасшысы («жетекші», С. Герберштейн бойынша) тәртіп бұзылмауын қадағалайды;
5. «Айқораланды (Хоровод)» сақинасының сыртқы жағымен қозғала отырып, шабандоздар жабдықтарын реттеп, қорамсақтан жебелерін алып үлгереді. (Бобров, 2013:234)

Осындағы хоровод сөзі біздің айтып отырған «Айқораланды» соғысы.

Fig. 1. Archers Performing the "Circular Dance" (Horovod). 16th century.

Reconstructed diagram:

1. Shooting forward from the left side; 2. Shooting from the left side;
3. Shooting backward from the left side;
4. The commander of the mounted archers unit ("leader", according to S. Herberstein) ensures that order is maintained;
5. While moving along the outer edge of the "Aiqoralandy (Horovod)" circle, the riders adjust their equipment and retrieve arrows from their quivers. (Bobrov, 2013:234) The term "horovod" here refers to the "Aiqoralandy" battle formation.

мен қолданылу ерекшеліктеріне қарай саралап, талдауға тырыстық.

Ошақ» соғысы - 2014 жылы жарық көрген «Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі» атты 15 томдық сөздіктің 12 томында «Ошақ соғысы – әскери көне атау. Алдын – ала орнын белгілеп, келісілген соғыс. Ошақ соғысында өз жағынан көп адам шығындамай, жау өлімін көбейту тиімді. Онда жаудың үш жығынан шабуыл жасалады» делінген (Қалиев, 2014) «Қазақ тілінің әскери

терминологиясында» да осы мәлімет қайталанады.

«Ошақ» ұғымы қазақ қоғамында қасиетті саналады. Ошақ – белгілі бір нәрсенің орталығы, кіндігі түрінде қолданылады («Індет ошағы, Соғыс ошағы немесе «Ошағы құлап, оты өшті», «Тас ошағының талқанын шығарайын»). Демек, ошақ соғысы, шешуші соғыс, онда соғыс тактикасының көптеген тәсілдері қолданылатын, соғыс өнерінің барлық әрекеттері тоғысқан шешуші

майдан. Онда жаудың үш жағынан шабуыл жасалады деуінің өзі «Ошақтың үш бұты» ұғымымен астасып жатса керек.

Барысша құсу. Ертеде ғұндар соғыс тактикасында барысша құсу деген тәсіл болған, бұл айла аңшылық кәсіпке байланысты пайда болған: таудың қарлы шыңын меткендейтін аш барыс қыстыгүні өз олжасын қиналмай аулау үшін асқазанындағы қоректің қалдығын түлкі, қарсақ мол жүретін етекке әкеп құсып отырады да, соны жеп дәнiккен дәмегөй аңды iнiне таяп келгенде бас салатын. Тактика бойынша ғұн қолының азғана тобы шаһарға бекiнген қалың жауға шабуыл жасап, олардан жеңiлген сыңай танытып қашып, жолға олжа төгiп дәндетiп, бiр-тiн-деп оларды далаға шығарып алған соң, жасырын тұрған негiзгi қол екi жақтан тап берiп талқандайтын болса керек.

Ғұндардың осы бiр соғыс тәсiлiн қазақ жасақтары күшi басым жау қолына тау шатқалдарында өте жиi қолданған. Шығар аузы бiр ғана тау шатқалы таңдап алынып, сайдың екi жағына мергендер қойып, сайды жағалап өтетiн жолдың басындағы төбелерге тас үйгiзiп дайындалып отырады. Шағын әскери топ жау қолының алдынан шыға келiп, қаша жөнеледi де тауға қарай тартады. Жергiлiктi жер жағдайын жетiк бiлмейтiн жау әскерi оларды таудың iшiне кiргiзiп қамап ұстаймыз деп қуа бередi. Сайдың iшiне кiргенде оларға бiр мезгiлде үйiлген тастар домалатылады садақтан, мылтықтан оқ жаудырылады. Сасқан жау сай аузына қайта қашқан кезде оларға тың тұрған жасақ шабуыл жасап, қырып жiбередi. Бұл соғыс әдiсi ғұндардан қалған «Барысша құсу» әдiсiнiң жер жағдайы мен жау әскерiнiң

психологиясына қарай өзгертiлген, жетiлдiрiлген түрi деп топшылаймыз.

Аламан соғыс. Аламан соғыс бүкiл халық қатысатын үлкен соғыс. Аламан соғыс – елге жау шапқанда халық болып жаппай соғысу (Жанұзақ, 2011). Осы басылымда «Аламандық» сөзiне де түсiнiк берiледi. «Аламандық – қыңырлық, қиқарлық». «Құлбарақтың 10 адаммен төрт мың жауға шабуыл алды - артын ойламағандық, менмендiк, өзiнен басқа адамды кiсiге санамағандық. Құлбарақтың батырлығында аламандық көрiнiп тұр» деп, Х. Досмұхамедұлының таңдамалы шығармаларына сiлтеме берiледi (Жанұзақ, 2011).

Х. Досмұхамедұлы мамандығы дәрігер бола тұрса да саяси және қоғам қайраткері, тарихшы, табиғаттанушы, тілтанушы, әдебиетші, ауыз әдебиетінің сирек үлгілерін жинап, насихаттаушы, шебер аудармашы екенін ескерсек жоғарыда келтірілген деректің де кездейсоқтық емес екеніне көз жеткіземіз. Ел арасында ауызекі тілде айтылатын аламан (ұран), аламан бәйге (әр шабандоз өз бетінше), аламан дода (әр көкпаршы өзінше), аламан айтыс (әр ақын өз бетінше әрекет етеді) сөз тіркестерін қоса қорытынды жасар болсақ Аламан соғыс - жау шапқанда жаппай көтерілгенімен әлі бір жүйеге түсіп, бір орталықтан басқарылмаған, тактикалық жоспар құрылмаған, бытыраңқы, әркім өз алдына соғысу іс – қимылдарын жүргізетін шашыраңқы соғыс болған деген тұжырым жасауға болады.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдармен атауларының дәстүрлі жүйесі атты еңбекте «дода» соғысына мынандай анықтама береді: Дода – үстінде көкпарға таласып, үймеленген көкпаршылар тобы, көкпар

тартысы. Додаға түсуі көкпар ойынының шарықтау шегі болып табылады. Еңбекте дода кезінде жүйелі және тұрақты тәртіп сақталмайды делінген (Қазақтың этнограф.категор., 2011).

Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде де «дода – тартыс, көкпар» деп анықтама берілген. Дода соғысы жау әскері жеңіліп, әбден әлсірегенде немесе қоршауда қалып шарасыз күйге түскенде жан - жақтан бөрідей тартып, жүндей түтетін жеңіске жетер шақтағы шайқастың шарықтау шегі. Себебі, ұрыс кезінде дода сияқты жоспарсыз жаппай қимылға қатаң тиым салынғандықтан әскери қолбасшылар жеңіске жететініне толық көзі жеткен соң ғана мұндай әрекетке рұқсат еткен.

Қорытынды

Қазақ жасақтарының соғыста қолданған тактикалық тәсілдерінің қазақ – жоңғар соғысындағы әскери іс – қимылдарда ел тәуелсіздігін сақтап қалуда алар орны елеулі. XVII-XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы мен Жоңғар хандығының әскери жүйесін салыстырар болсақ соңғысының басымдықта ие екенін көреміз. Оған себеп Жоңғарлардың табиғи – географиялық қолайлы мекені мен Ойрат хандары орнатқан қатаң тәртіпке негізделген әскери жүйесі.

Қазақ жасақтарының Жоңғар хандығымен соғысы кезіндегі негізгі әскери құрылымында билер мен батырлардың алар орны ерекше артықшылыққа ие болды. Биліктің жоғарғы эшолонында отырған хандар мен сұлтандардың өзара ауызбіршілігінің болмауы, бақталастығы соғыс жағдайындағы елде басты тұлғаға айналуына кедергі жасады. Жоғарғы буындағы қазақтардың әскери ұйымдық

құрылымы хандардың әскери-саяси үстемдігінің тұрақсыздығымен және солқылдақтығымен сипатталады (Кушкумбаев, 2001).

Қазақ әскери өнерінің дамуы оның әлеуметтік – тұрмыстық тіршілігімен, мекен етіп отырған жер жағдайымен тығыз байланыста болды. Халықтың салт - дәстүрі, әдет - ғұрпының негізінде қалыптасқан тәрбие формасы жауынгерлік өнерді жастардың жетік меңгеруіне үлкен ықпал жасады.

Орталықтандырылған биліктің әлсіз жүйесі қазақ хандарына ауқымды жаулап алу жорықтарын жүргізуге мүмкіндік бермеді. Осы себепті Қазақ жасақтарының жорықтары тек қорғаныстық мақсатпен ғана шектелген. Дегенмен, нақты әскери ұйым, жақсы реттелген ұрыс тактикасы және қазақтардың атыс қаруын жаппай шебер қолдана білуі басқыншылар шабуылына төтеп бере алды.

Қазақ хандығы әскери өнерге толыққанды өзгеріс жасауға талпынбады. Әскерге мылтықтар мен жаңа тактикалық әдістер енгізілгенімен, әскери ұйымдастыру жүйесіне, әскери құрал-жабдықпен қамтамасыз ету ісіне, әскер ісіне жүйелі түрде үйретуге жеткілікті көңіл бөлмеді.

Тарихи деректер мен батырлар жырында есімдері аталмаған қаншама батырлардың есімдері елге белгісіз күйінде қалып отыр. Олардың тарихи жауынгерлік істерін дәріптеу, есімдерін елге таныту заманауи тарих ғылымында қиындық туғызып отырған өзекті мәселе.

Шетелдік тарихшылар қалдырған жазба деректер әр ұлттың, әр мемлекеттің өз мүддесіне сай жазылатынын естен шығармаған абзал. «Аңыз түбі - ақиқат» деген мәтелдің мағынасына үңілсек ұлттық тарихымыздың

түпнұсқа деректері халқымыздың ауыз әдебиетінде екендігіне көз жеткізгендей боламыз. Алайда, ауыз әдебиетінің қаһармандарының ерлік істерін ғылыми тұрғыда дәлелдеу қиындық туғызары

хақ. Осы негізде, өткенді саралай сұрыптап, тарихи білім мен ұлттық сананы санамызға қатар сіңіріп, ұлттық тарихи түпнұсқа деректерімізді тану басты мақсатымыз.

Әдебиеттер

1. Әубәкір А., 2015. Бабалардың соғысу тактикасын Бауыржан Момышұлы білген бе? // Turkystan.kz. 22.04.2015. [Электрондық ресурс]. URL: <https://turkystan.kz/article/2892-babalardy-so-ysu-taktikasyn-bauyrzhan-momysh-ly-bilgen-be>
2. Бобров Л.А., 2012. Казахская тактика ведения боя в пешем строю в последней трети XVI – середине XIX вв. Война и оружие. Новые исследования и материалы. Ч. I. СПб.: ВИМАИВиВС. С. 105–135.
3. Бобров Л.А., 2013. Казахская тактика ведения боя в конном строю в конце XV–XVI веках// Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции. (СПб, 15-17 мая 2013 г.). С.231-258.
4. Жанұзақ Т., 2011. Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы:Арыс-Қазақ тілі баспасы. I том. 360 б.
5. Кушкумбаев А.К., 2001. Военное дело казахов в XVII–XVIII веках. Алматы:Дайк-пресс. 172 с.
6. Қалаубай Б., 1999. Есіркеп батыр. Алматы: Нұрлы әлем баспасы. 212 б.
7. Қалиев.Б., 2014. Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Арыс-Қазақ тілі баспасы. 12 том. 128 б.
8. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі // Академик. [Электрондық ресурс]. URL: https://expl_kaz.academic.ru/5426/
9. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2011. Алматы: DPS. ISBN 978-601-7026-17-2
10. Словарь этнографических терминов. 2012. [Электрондық ресурс]. URL: <http://www.biometrica.tomsk.ru.2012>

Reference

1. Aubakir A., 2015. Babalardyn sogysu taktikasyn Bauyrjan Momyshuly bilgen be? [Did Bauyrzhan Momyshuly know the fighting tactics of his ancestors?] // Turkystan.kz. 22.04.2015. [E-source]. URL: <https://turkystan.kz/article/2892-babalardy-so-ysu-taktikasyn-bauyrzhan-momysh-ly-bilgen-be> [in Kazakh].
2. Bobrov L.A., 2012. Kazahskaya taktika vedeniya boya v peshem stroyu v poslednei trete XVI – seredine XIX vv. [Kazakh tactics of conducting paint in oven construction in the last 3rd of the XVI - middle of the XIX centuries]. Vojna i oruzhie. Novye issledovaniya i materialy. Ch. I. SPb.: VIMAIViVS. Pp. 105–135. [in Russian]
3. Bobrov L.A., 2013. Kazahskaia taktika vedenia boia v konnom stroiu v konse XV–XVI vekah [Kazakh tactics of combat in mounted formation in the late 15th–16th centuries]// Voina i orujie: Novye issledovaniya i materialy. Trudy Tretei mejdunarodnoi

nauchno-prakticheskoi konferensii (SPb, May, 15-17). Pp. 231-258. [in Russian]

4. Januzaq.T., 2011. Qazaq adebi tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty:Arys-Qazaq tili baspasy. Vol.1.360 p. [in Kazakh].

5. Kushkumbaev.A.K., 2001.Voennoe delo kazahov v XVII–XVIII vekah [Military affairs of the Kazakhs in the 17th–18th centuries]. Almaty:Daik-press. 172 p. [in Russian]

6. Qalaubai B., 1999. Esirkep batyr [Esirkep batyr]. Almaty: Nurly alem. 212 p. [in Kazakh].

7. Qaliev.B., 2014. Qazaq adebi tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys-Qazaq tili baspasy. Vol. 12. 128 p. [in Kazakh].

8. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. [E-source]. URL: https://expl_kaz.academic.ru/5426/ [in Kazakh].

9. Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Encyclopedia. Almaty: DPS. ISBN 978-601-7026-17-2 [in Kazakh].

10.Slovar etnograficheskikh terminov [Dictionary of ethnographic terms]. 2012. [E-source]. URL: <http://www.biometrika.tomsk.ru> [in Russian]

*Серікбаева С.А.¹, Шаметов С.Т.²

¹Туркестанский высший медицинский колледж

Туркестан, Казахстан

² Государственный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан»

Туркестан, Казахстан

*e-mail: s_saule73@mail.ru

ВОЕННОЕ ИСКУССТВО ВОИНОВ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. В научной статье рассматриваются методы и приемы борьбы средневековых кочевников, внесших свой значительный вклад в становление войны и военного искусства в Евразийском регионе. Военизация кочевого образа жизни отразилась в материальной и духовной культуре народов Средневековья. Исторические данные свидетельствуют о том, что кочевники были создателями военной системы, которая на протяжении нескольких столетий имела военно-политическое превосходство над соперниками. Многогранные проблемы военной истории кочевых народов в настоящее время изучаются всесторонне. Однако военно-историческая тема в настоящее время остается одной из недостаточно изученных в казахстанской историографии. Целью данной статьи является определение тактики ведения войны, видов вооружения, военной структуры и методов ведения войны бойцов Казахского ханства путем изучения их военного искусства. Также анализируется историческое развитие казахской военной традиции, ее взаимоотношений с соседними народами и влияния на современное военное искусство. В статье проведен анализ исторических данных о военном искусстве казахского народа по методике историко-сравнительного и историко-типологического, индуктивного анализа. Данное исследование позволяет

глубже понять военное наследие казахского народа и оценить его с позиций современности. Приоритет отдавался подходам сравнения, анализа, направленным на раскрытие данных, содержания научно сформулированных фактов, относящихся к периодам становления и введения в действие казахского военного искусства. Обобщенные данные и сведения о военном искусстве казахского народа были представлены в научный оборот с дифференциацией.

Ключевые слова: армия, оборона, нападение, тактика, война, кочевники.

Для цитирования: Серикбаева С.А., Шаметов С. Т. Военное искусство воинов казахского ханства // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 88-99 с.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.06>

*Serikbayeva S.A.¹, Shametov S.T.²

¹Turkestan Higher Medical College
Turkestan, Kazakhstan

²State Historical and Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan"
Turkestan, Kazakhstan

*e-mail: s_saule73@mail.ru

MILITARY ART OF THE WARRIORS OF THE KAZAKH KHANATE

Abstract. The article examines the methods and techniques of medieval nomads who made a significant contribution to the development of warfare and military art in the Eurasia. The militarization of the nomadic way of life was reflected in the material and spiritual culture of the peoples of the Middle Ages. Historical evidence suggests that the nomads were the creators of a military system that had military and political superiority over its rivals for several centuries. The multifaceted problems of the military history of nomadic peoples are currently being studied comprehensively. However, the military-historical topic currently remains one of the insufficiently studied in Kazakh historiography.

This article examines the tactics, structure, warfare methods, and weaponry of the Kazakh Khanate through its military art. It analyzes the evolution of Kazakh military traditions, their ties with neighboring peoples, and their impact on modern warfare using historical-comparative, typological, and inductive methods. This study enhances our understanding of Kazakh military heritage through comparative analysis, revealing key facts about its formation and development. It introduces differentiated data on Kazakh military art into scientific discourse.

Keywords: army, defense, attack, tactics, war, nomads.

For citation: Serikbayeva S.A., Shametov S.T. Military Art of the Warriors of the Kazakh Khanate // Madeni mura. 2025. №1 (108). 88-99 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.06>

Авторлар туралы мәлімет:

1. Серікбаева Сауле Абиловна, «Қазақстан тарихы» пәнінің оқытушысы, Түркістан жоғары медицина колледжі, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0009-0005-3280-0891

2. Шаметов Сакен Таласбекұлы, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы ғылыми қызметкері, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-4783-2384

Сведения об авторах:

1. Серікбаева Сауле Абиловна, преподаватель предмета «История Казахстана», Туркестанский высший медицинский колледж, Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0009-0005-3280-0891

2. Шаметов Сакен Таласбекулы, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Әзірет Сұлтан», Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4783-2384

Information about the authors:

1. Serikbayeva Saule Abilovna, Lecturer of the subject "History of Kazakhstan", Turkestan Higher Medical College, Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0005-3280-0891

2. Shametov Saken Talasbekuly, Researcher at the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan", Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4783-2384

Ақтайлақ Б.Б.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

e-mail: a.bakytzhan1992@gmail.com

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ В ИСТОРИОГРАФИИ КАЗАХСТАНА: ПОИСК АЛЬТЕРНАТИВ В УСЛОВИЯХ ЦЕНЗУРЫ

Аннотация. Данная статья посвящена анализу деятельности Радио Азаттык (Радио Свобода) в освещении истории Казахстана в советский период. На основе обзора радиопередач, транслировавшихся в прошлом столетии, исследуется роль радиостанции как важного канала распространения альтернативного взгляда на прошлое Казахстана, противостоявшего официальной советской историографии.

Исследование опирается на комплексную методологию, включающую анализ радиопрограмм и публикаций, дискурс-анализ для выявления нарративов, и историко-культурологическую оценку общественного восприятия радио.

В статье показано, что «Азаттык» последовательно критиковал идеологическую ангажированность советских исторических трудов, призывая к объективности, правдивости и свободе от цензуры в исторических исследованиях. Особое внимание радиостанция уделяла реабилитации деятелей алашской интеллигенции, представляя их национальными героями и борцами за самоопределение. В противовес советскому нарративу, «Азаттык» отрицал добровольность присоединения Казахстана к России и подчеркивал зависимый статус республики в составе СССР. Радиостанция также активно продвигала национальные ценности и знакомила слушателей с зарубежными научными работами по казахской истории, расширяя информационное пространство и предлагая альтернативный взгляд на ключевые события и фигуры прошлого. Статья подчеркивает значимую роль Радио Азаттык в формировании критического отношения к советской историографии и в сохранении национальной исторической памяти в условиях идеологического давления.

Ключевые слова: история Казахстана, историография, Алаш, историческая память, цензура, радио Азаттык, Хасан Оралтай.

Для цитирования: Ақтайлақ Б.Б. Информационное противостояние в историографии Казахстана: поиск альтернатив в условиях цензуры // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 100-114 б.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.07>

Введение

В условиях жесткого идеологического контроля и цензуры, характерных для Советского Союза, историческая наука в Казахстане, как и во всем Союзе, подвергалась значительному влиянию Коммунистической партии. Официальная историография была призвана не только отражать, но и активно формировать советское мировоззрение, подчиняя историческое знание политическим задачам и идеологическим догмам. В этом контексте особую значимость приобретали альтернативные источники информации, способные противостоять одностороннему официальному нарративу и предлагать слушателям более объективный и многогранный взгляд на прошлое.

Одним из таких важных каналов альтернативной информации для граждан Казахстана стало Радио Свободная Европа/Радио Свобода, известное также под названием «Азаттык». Вещая из-за рубежа, радиостанция стремилась донести до слушателей другую, часто более объективную информацию о различных аспектах жизни казахского народа, включая его историю, культуру, социально-экономическое положение. В своих передачах сотрудники Радио Азаттык систематически анализировали публикации советской прессы, вступали в полемику с официальной идеологией и предлагали альтернативные интерпретации исторических событий, основанные на зарубежных научных трудах и независимых точках зрения.

Статья ставит своей целью исследование роли Радио Азаттык в обсуждении ключевых вопросов истории Казахстана. В рамках исследования

предполагается анализ содержания программ радиостанции, посвященных исторической тематике, выявление основных направлений исторического дискурса, формируемого в эфире радио, а также оценка влияния радиостанции на формирование общественного мнения и исторического сознания в Казахстане.

Настоящая статья предпринимает анализ материалов Радио Азаттык, посвященных истории Казахстана, с целью выявить основные направления критики советской историографии и особенности формирования альтернативного исторического дискурса на радио. В ходе исследования будут рассмотрены ключевые темы, поднимаемые радиостанцией, такие как критика официальной советской историографии, призыв к объективному и неискаженному изложению истории, возвеличивание казахской интеллигенции, отрицание добровольного присоединения Казахстана к России, подчеркивание зависимого статуса республики в составе СССР, популяризация национальных ценностей и ознакомление аудитории с зарубежными исследованиями по истории Казахстана. Анализ данных материалов позволит оценить роль Радио Азаттык в формировании альтернативного исторического сознания в Казахстане и в контексте информационного противостояния эпохи Холодной войны.

Материалы и методы исследования

Методологической основой исследования является комплексный подход, включающий в себя анализ радиопрограмм и публикаций, дискурс-анализ для выявления

ключевых тематических линий и нарративов, а также элементы историко-культурологического анализа для оценки общественного восприятия деятельности радио.

Эмпирической базой исследования послужили документальные материалы из частного фонда Хасана Оралтая, хранящегося в Национальной академической библиотеке Республики Казахстан. Указанный фонд представляет собой ценный источник данных по истории и этнографии Казахстана.

Центральным аргументом данной статьи является утверждение о том, что Радио Азаттык играла значимую и многогранную роль в обсуждении ключевых вопросов истории Казахстана, выступая не только источником информации, но и активным участником формирования исторического дискурса, стимулируя публичные дебаты, расширяя доступ к различным точкам зрения и способствуя критическому осмыслению прошлого.

Для достижения цели исследования и ответа на поставленные вопросы в статье используется комплексная методология, сочетающая качественные методы анализа и опирающаяся на разнообразные источники. Выбор методов обусловлен спецификой изучаемого объекта – радио Азаттык как медиаресурса, формирующего исторический дискурс, и необходимостью всестороннего изучения его деятельности.

О.М. Медушевская, признанный специалист в области источниковедения, особо выделяет средства массовой информации как уникальный исторический источник современности (Медушевская, 2017). Эксперты в данной области подчеркивают, что для

объективной оценки радиопередач в качестве исторического источника необходимо рассматривать их в контексте конкретных исторических обстоятельств. При этом, радиопрограммы рассматриваются как системы целенаправленных действий, обладающих значительным политическим влиянием.

В рамках данного исследования был проведен анализ восьмидесяти семи (87) радиопередач исторической тематики, прозвучавших в эфире радио «Азаттык». Изученный материал охватывает вторую половину XX века. Основная часть радиопередач представлена на казахском языке, с использованием латинской графики. Встречаются также материалы, подготовленные на других языках. Среди установленных авторов фигурируют Х. Оралтай, Манас, Алтын, Кудайберген, Султан. Все вышеперечисленные личности определенное время работали в Туркестанской редакции Радио Азаттык за исключением Султана, который был сотрудником татаро-башкирской службы. Некоторые радиопередачи остаются анонимными в отношении авторства. Несмотря на разнообразие затронутых тем, их объединяет общая направленность – призыв к свободе мысли и объективному изучению истории, основанному на достоверных источниках.

Степень изученности темы

Необходимо отметить, что Радио Азаттык, является объектом изучения в различных областях гуманитарного знания. Существуют работы, посвященные истории создания и развития этих радиостанций, их роли в «холодной войне», методам работы,

целевой аудитории, идеологической направленности и влиянию на общественное мнение в странах социалистического блока.

Важно упомянуть работы западных исследователей, которые первыми начали изучать феномен Радио Свободная Европа/Радио Свобода (Сосин, 2008), а также отметить, что с открытием архивов в постсоветский период интерес к этой теме возрос и в странах бывшего СССР. Большой интерес представляют работы российских ученых (Антошин, 2013), (Колчина, 2010). Среди отечественных ученых можно отметить труды Д. Баймолда (Баймолда, 2011), Р. Нуриден (Нуриден, 2012) и др.

Анализ и результаты

Общеизвестно, что тоталитарный режим XX века характеризовался противоречивым отношением к истории Казахстана. Историческая наука в тот период была подчинена идеологическим установкам коммунистической партии, что, безусловно, негативно сказалось на развитии исторической науки не только в Казахстане, но и во всем Советском Союзе. Несмотря на идеологическое давление и искажение исторических фактов внутри страны, за рубежом в то время появлялись отдельные работы, посвященные истории Казахстана. Однако, в силу существовавшей в СССР цензуры, эти труды оставались практически недоступными для широкой общественности. Важно отметить, что в условиях идеологического контроля, Радио Азаттык (часть RFE/RL) играло роль площадки для формирования критической перспективы на историю Казахстана.

Анализ радиопрограмм выявляет их разработанность в русле идей Мустафы Шокая. Данное идеологическое влияние становится очевидным при детальном изучении содержания передач. Статьи и материалы, звучавшие в эфире радио Азаттык, создавались в редакции «Туркестан», осуществлявшей вещание на все регионы Центральной Азии, что обуславливало общий идеологический и тематический вектор контента.

К примеру, можно привести материал, подготовленный Кожамберды Кудайбергенем (известный в эфире как Азамат Алтай), где он критикует академические издания истории стран Центральной Азии в целом. Критика фокусировалась на следующих ключевых моментах:

- Недостаточная региональная представительность авторского коллектива: он указывал, что, учитывая общность исторических корней региона, к созданию академического издания Истории Кыргызстана следовало привлечь ученых из разных национальных республик Туркестана, включая казахских и узбекских исследователей. Однако фактически основной вклад внесли ученые из Москвы и Ленинграда, причем даже в этом случае кыргызские авторы оказались в меньшинстве (Кудайберген: 1).

- Идеологическая оценка истории в русле советских стереотипов: Критик отмечал, что освещение истории Кыргызстана оценивалось в советском дискурсе как проявление «братской помощи великого русского народа» и «плод Октябрьской революции», что свидетельствовало об идеологической ангажированности изложения.

- Искажение фактов о «добровольном вхождении» и «прогрессивном

характере» вхождения Туркестана в состав России: К. Кудайберген подчеркивал, что коллективный труд принимал как данность и воспроизводил утверждения о «добровольном вхождении» Кыргызстана, в частности, и Туркестана в целом в Российскую империю, а также о «прогрессивном» характере этого события.

- Недостаток объективности в освещении борьбы против колониальной политики: С его точки зрения, объективный подход требовал отражения неравной борьбы народов Туркестана против завоевательной политики царской России и колонизации, что не было должным образом представлено в академическом двухтомнике «История Кыргызстана».

- Языковой аспект как проявление национальной политики коммунистической диктатуры: Особое внимание критик обращал на тот факт, что «История Кыргызстана», несмотря на формальный суверенитет республики и статус кыргызского языка как государственного, была написана на русском языке, что, по мнению К.Кудайбергена, отражало суть политики коммунистического режима, направленная на фактическое ослабление роли национальных языков и культуру (Кудайберген: 2).

Он также, указывает на ключевой путь исправления недостатков в исторических трудах национальных республиках: обеспечение свободы для исследователей. По его убеждению, «историки, лишённые свободы творчества, не несут ответственности за такую деятельность». Он полагал, что только освобождение от коммунистической диктатуры позволит историкам и другим

ученым обрести необходимую свободу творчества и исследования (Кудайберген: 2). В завершении своего выступления К. Кудайберген акцентирует внимание на категории «свобода», что свидетельствует о его глубоком понимании сути исторического исследования. Современный исторический дискурс подтверждает исключительную важность «свободы» для историка. Статья К. Кудайбергена отличается не просто критикой советского периода, но четкой аргументацией и серьезностью суждений. Необходимо отметить, что высказанная критика является релевантной не только для истории Кыргызстана, но и для истории Казахстана и Узбекистана советского периода. Аналогичные претензии к «Истории Казахской ССР» звучали и в работах, созданных в период независимости. Таким образом, зарубежные туркестанские исследователи еще с середины XX века указывали на данные недостатки в исторической науке региона.

Сотрудники Радио Азаттык внимательно следили за публикациями в советской периодической печати и активно вступали в полемику с ней в эфире. В своих передачах они предлагали альтернативный взгляд на информацию, представленную на страницах таких изданий, как «Правда», «Социалистік Қазақстан (Социалистический Казахстан)», «Жұлдыз (Звезда)», «Лениншіл жас (Ленинская молодежь)» и др. В качестве примера можно привести работу Султана, сотрудника татаро-башкирской службы радио. Во время радиоэфира он обратился к директору научной библиотеки Казанского университета А. Каримуллину с

вопросом о сохранности трудов репрессированных ученых и писателей из-за своих «антисоветских взглядов» (Султан, 1964: 1). Кроме того, Султан отмечал парадоксальную ситуацию с доступностью литературы: в то время как работы по истории России и Украины можно было приобрести без труда в зарубежных странах, издания по истории тюркских народов оказывались практически недоступными (Султан, 1964: 2).

Еще одно радиосообщение было посвящено встрече этнографов в Ашхабаде. В начале радиосообщения прозвучали резкие обвинения в адрес советских властей, названных «советскими колонизаторами, преемниками царской России», которые, по утверждению радиостанции, стремятся «уничтожить историческую литературу, этническое и географическое единство туркестанского народа» с целью удержания Туркестана «под вечным колониальным гнетом». В качестве аргумента приводилась состоявшаяся в Ашхабаде с 11 по 16 декабря 1967 года встреча этнографов. Радиостанция также выразила обеспокоенность в связи с концепцией «Казахстан и Средняя Азия», используемой в советской историографии, усматривая в ней угрозу для единства Туркестана (Оралтай, 1967: 2). В завершение диктор подчеркнул необходимость того, чтобы «научные труды оставались научными, а не использовались в политических целях», заключив, что в Советском Союзе «интересы Коммунистической партии превыше всего» (Оралтай, 1967: 3).

Радио Азаттык также использовало интервью с зарубежными учеными как важный инструмент для

предоставления своей аудитории альтернативной информации об истории Центральной Азии, противостоя тем самым односторонней советской историографии. В частности, интервью с профессором Кэрэкэшем из Джорджтаунского университета стало ответом на критическую статью казахстанского ученого в «Казахстанской правде», обвинявшего американских ученых в «панисламизме» и «пантюркизме». В ходе интервью профессор Кэрэкэш опроверг эти обвинения, подчеркнув научную мотивацию своих исследований и интерес к народам разных регионов, включая Центральную Азию (Нитур: 2). Несмотря на подавление радиосигналов со стороны Советского Союза, Радио Азаттык сумело эффективно доносить до слушателей важную и альтернативную информацию, в том числе и взгляды на историю.

В период стажировки на Радио в конце 1967 года Хасан Оралтай подготовил радиорепортаж, основанный на статье американского ученого Лоуэлла Тиллетта «Национализм и история», опубликованной в научном журнале «Проблемы коммунизма» (Оралтай, 1967). Репортаж Х. Оралтая представлял собой подробный анализ работы Тиллетта, отмечая ее структуру, состоящую из девяти глав. В частности, радиослушателям были представлены названия глав, раскрывающие тематику статьи ученого: «Под видом дружбы народов», «Казахи и новая история», «Новые требования партии», «Партийное насилие над Е. Бекмахановым» и др., охватывающие различные аспекты советской национальной политики в Казахстане и ее влияние на историографию.

Х. Оралтай подчеркнул глубокое знание Тиллетом истории казахского народа, проявившееся в освещении происхождения этноса, ключевых событий начала XX века и демографической ситуации в Казахстане. В радиопередаче была приведена цитата Тиллетта, утверждавшего, что «... история национальной, государственной и национально-освободительной борьбы казахов искажена и тесно связана с интересами советской политики, проводимой советскими руководителями в Казахстане», и что именно по этой причине «казахская история постоянно претерпевает изменения... искажения» (Оралтай, 1967: 2). Тиллетт, как отмечалось в репортаже, указывал на судьбу казахских историков – Турара Рыскулова, Санжара Асфендиярова и Ермухана Бекмуханова, которые, стремясь к объективности, подвергались обвинениям в «буржуазном национализме» и преследованиям со стороны центральной власти (Оралтай, 1967: 3).

Радио активно противодействовало распространению неточной информации о истории и культуре казахов, публикуемой за рубежом. Радио Азаттык выступало с критикой тенденциозных материалов, где приглашенные иностранные журналисты освещали историю Казахстана в угоду советской власти. Одним из примеров является реакция радиостанции на серию статей турецкого журналиста Ильхана Сельчука, опубликованных в газете «Джумхуриет» после его поездки в Центральную Азию по приглашению КПСС (Оралтай, 1967). В своих статьях Сельчук утверждал, в частности, что «казахи, как и другие тюркские народы

страны, сформировались как нация только при советской власти». Радио Азаттык не оставило без внимания данную публикацию, подвергнув ее критическому разбору.

Позиция Сельчука вызвала несогласие и среди части эмигрантской среды, проживающей в Турции. Известно, что профессор Заки Валиди Тоган выступил с опровержением в журнале «Саваш», подчеркивая, что история Казахстана и Туркестана в целом подвергается искажению и «коммунистическому гнету» (Оралтай, 1967: 2).

Радио Свободная Европа/Радио Свобода играло существенную роль в привлечении внимания аудитории к дискуссиям об истории Казахстана, разворачивавшимся на страницах зарубежной прессы. В то время как казахстанские средства массовой информации, находясь под контролем советской пропаганды, избегали освещения подобных вопросов, радиостанция активно выносила их на публичное обсуждение, заполняя информационный вакуум.

Радио Азаттык не ограничивалось освещением зарубежных дискуссий, но и самостоятельно инициировало обсуждение острых исторических вопросов. В начале 1968 года в эфире редакции прозвучала постановка проблемного вопроса: «Кто искажает историю Туркестана?» (Оралтай, 1968). Данное сообщение стало предметом развернутой статьи «Ответ фальсификаторам истории» в газете «Правда». Радио «Азаттык», в свою очередь, не осталось в стороне от данной публикации, подвергнув критике статью «Правды» и предложив свое «опровержение». В оценке состояния

исторической науки радио Азаттык подчеркнуло: «...историки вынуждены полностью служить интересам КПСС» (Оралтай, 1968: 2). В противовес этому, радиостанция заявила, что «зарубежные историки и зарубежная туркестанская интеллигенция в своих трудах рассказывают правду, показывают, что Туркестанские республики фактически превратились в советскую колонию» (Оралтай, 1968: 3).

Сотрудник Радио «Азаттык» Даулет Тагыберли, известный под псевдонимом Манас, выразил свою оценку книги «История Казахской ССР» (Манас, 1968). В своей радиопередаче он подчеркнул, что в условиях жесткого идеологического контроля со стороны КПСС, трудно ожидать объективности от исторического труда подобного рода. Д. Тагыберли сформулировал следующие основные цели и задачи, которые, по его мнению, преследовались при создании «Истории Казахской ССР»:

- Представить советскую систему как легитимную и благотворительную форму правления, якобы установленную по «воле народа».

- Исказать характер сопротивления народа советской власти, представив его как «феодалное отставание» и реакцию отсталых сил.

- Оправдать и возвеличить колониальную политику и насильственные действия советского правительства в Казахстане, представив их как необходимые и прогрессивные меры (Манас, 1968: 2).

В 1969 году редакция Радио выпустила сообщение, привлекающее внимание к проблеме недостаточного обеспечения школьников учебниками по истории (Оралтай, 1969). В данной

радиопередаче, ссылающейся на статью «О предмете истории и историк», опубликованной в газете «Лениншил жас», подчеркивался острый дефицит учебной литературы по истории для студентов. Также отмечалось недостаточное внимание к преподаванию истории казахского народа и общая неудовлетворительная ситуация в данной образовательной сфере. Радиостанция проводила параллель между формальным суверенитетом Казахстана и его фактическим зависимым статусом. Анализируя ситуацию, Х. Оралтай резюмировал: «...ради жизнеспособности нашего народа наша молодежь должна знать нашу национальную историю». Он подчеркнул, что «историю страны должны разрабатывать ученые нашей страны, которые защищают интересы нашей страны и не искажают историческую правду» (Оралтай, 1969: 3).

15 ноября 1977 года Казахская секция Радио Свободная Европа/Радио Свобода представила в эфире программу под названием «Историческая правда, утаенная с целью отвлечь внимание общественности» (Оралтай, 1977). В данном сообщении были сформулированы следующие ключевые тезисы, касающиеся необходимости объективного освещения истории:

- Подчеркивалась неразрывность истории и реальности, их взаимообусловленность.

- Мифы, не имеющие под собой реальной основы, определялись не как история, а как манипуляции общественным сознанием.

- Содержался призыв к снижению преувеличенной роли Октябрьской революции и большевистского

прихода к власти в истории Казахстана, акцентируя внимание на более широком историческом контексте.

- Выдвигалось требование открытого осуждения «зверств советского режима», перечисляя конкретные формы насилия, такие как репрессии, голод, коллективизация и другие.

- Обосновывалась необходимость признания и заслуженной оценки деятельности алашской интеллигенции как важной части национальной истории.

Выводы

В рамках данной статьи, посвященной анализу материалов Азаттык по истории Казахстана, мы представили лишь фрагмент рассмотренных сообщений. Тем не менее, углубленное изучение всего массива радиопередач выявляет ряд устойчивых общих черт, присущих контенту радиостанции:

Проведенный анализ материалов Радио Азаттык, посвященных истории Казахстана, позволяет сделать следующие выводы:

1. Радио Азаттык являлось важным каналом альтернативной информации о казахской истории, противостоявшим официальной советской историографии. В условиях жесткой цензуры и идеологического давления, радиостанция предоставляла платформу для критического осмысления прошлого Казахстана, предлагая слушателям точки зрения, отличные от доминирующих в советском медиапространстве.

2. Ключевым направлением деятельности Радио Азаттык была последовательная критика советской исторической науки. Радиостанция

систематически разоблачала идеологическую ангажированность, тенденциозность и искажения в советских исторических трудах, указывая на их подчиненность интересам Коммунистической партии.

3. Радио Азаттык активно продвигало принципы объективного и правдивого изложения истории. В своих передачах радиостанция постоянно призывала к беспристрастности, опоре на факты и отказу от идеологических догм в исторических исследованиях.

4. Радио играло значимую роль в реабилитации и популяризации наследия алашской интеллигенции. Радиостанция последовательно представляла деятелей Алаш-Орды как национальных героев, борцов за свободу и самоопределение казахского народа, что контрастировало с их замалчиванием или негативной оценкой в советской историографии.

5. Радио ставило под сомнение официальную советскую версию о добровольном присоединении Казахстана к России. В передачах радиостанции акцентировался колониальный характер взаимоотношений между Россией и Казахстаном, подчеркивалась насильственная интеграция казахских земель в состав Российской империи, а затем и Советского Союза.

6. Радио стремилось доказать колониальный статус Казахстана в составе СССР. В своих материалах радиостанция последовательно проводила мысль о том, что Туркестанские республики, включая Казахстан, фактически являлись колониями Советского Союза, подвергаясь эксплуатации и политическому угнетению.

7. Радио активно популяризировало национальные ценности и культуру казахского народа. В противовес коммунистической идеологии, которая часто пренебрежительно относилась к национальным традициям, радиостанция подчеркивала их значимость и необходимость сохранения национального самосознания.

8. Радио Азаттык выполняла функцию информационного моста, знакомя казахоязычную аудиторию с зарубежными научными трудами по истории Казахстана. Это позволяло слушателям получать доступ к альтернативным интерпретациям исторического прошлого и расширять свой кругозор.

9. Тематический охват передач Радио был широким и многогранным. Радиостанция освещала не только исторические вопросы, но и литературные, социально-экономические, религиозные и культурные аспекты жизни казахов, проживающих в различных регионах мира.

Указанные особенности являлись константой для всего массива передач Радио Азаттык, что свидетельствует о последовательной идеологической линии радиостанции.

Сотрудники Радио стремились к новаторскому осмыслению вопросов, которые в советском обществе зачастую замалчивались или представлялись в искаженном виде из-за цензуры.

В своих передачах радиостанция охватывала широкий спектр тем, касающихся истории, литературы, социально-экономического положения, религиозных верований, военного дела и нравственных устоев казахов, проживающих как в Казахстане, так и в Восточном Туркестане, Афганистане, Монголии, Иране, Пакистане, Турции и Германии. В центре внимания радио Азаттык находилось множество нерешенных проблем, поднимавшихся в связи с этими аспектами жизни казахского народа.

Радиостанция стала важным источником информации, противостоявшим официальной пропаганде, и способствовала пробуждению национального самосознания, сохранению исторической памяти и развитию критического мышления у своих слушателей. Деятельность Радио Азаттык представляет собой уникальное явление в истории казахской культуры и журналистики, демонстрируя стремление к свободе слова и правдивому освещению исторических событий в условиях идеологического давления. Изучение материалов Радио позволяет лучше понять альтернативные нарративы казахской истории, которые формировались за пределами советского идеологического контроля, и оценить роль зарубежных медиа в формировании исторического сознания в Казахстане.

Литература

1. Антошин А.В., 2013. Советская Центральная Азия в информационной политике радио «Свобода» (1950-е – начало 1980-х). Известия Уральского федерального университета, Сер. 2, № 111. С.148-156.
2. Баймолда Д., 2011. Шындық жаршысы. Алматы: Нұр-принт 75. 336 б.
3. Сосин Дж., 2008. Искры свободы. Воспоминание ветерана радио. Москва. 246 с.
4. Кудайберген К. дата неизвестно. Издана двухтомная «История Киргизии» // Радио Свобода, Туркестанская редакция. 2 с.
5. Колчина А.С., 2010. Радио Свобода в 50-70-е годы XX века: поиск форм пропаганды в период Холодной войны. Вестник Московского Университета, Сер. 10, № 3. С.103-116.
6. Манас. 18.04.1968. “Қазақ ССР тарихы” атты кітап турасында // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. 2 б.
7. Медушевская О.М. 2017. Собрание сочинений в 4 т. Т. 2. Источниковедение: теория, история, метод / под общ. ред. А.Н. Медушевского. Москва-Берлин: Директ-Медиа. 880 с.
8. Нуриден Р.Ш., 2012. Халықаралық радиожурналистика. Алматы: Экономика. 226 б.
9. Нйтур. дата неизвестно. Профессор Кэрэкэш – изучение Востока // Радио Свобода, Туркестанская редакция. 4 с.
10. Оралтай Х., 17.12.1967. Түркістандық этнографтардың Ашхабаттағы жиналысы // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. 3 б.
11. Оралтай Х., 19.12.1967. Америка ғылымының Қазақ тарихы турасындағы пікірі // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. 3 б.
12. Оралтай Х., 23.11.1967. Қазақстан жөнінде Түркия баспасөзінде болған бір айтыс // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. 3 б.
13. Оралтай Х., 11.01.1968. Түркістан тарихын кім бұрмалауда? // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. 3 б.
14. Оралтай Х., 21.01.1969. Тарих пәні оқушыларына жеткілікті оқулықтар берілмеуде // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. 3 б.
15. Оралтай Х., 15.11.1977. Жұртшылық назарын алжастыру үшін жалтарылған тарихи шындықтар // Азаттық радиосы, Қазақ бөлімі. 3 б.
16. Султан. 3.11.1964. Несколько вопросов директору Научной библиотеки Казанского университета Каримуллину // Радио Свобода, Татаро-башкирская редакция. 3 с.

References

1. Antoshin A.V., 2013. Sovetskaya Centralnaya Aziya v informacionnoj politike radio «Svoboda» (1950-e – nachalo 1980-h) [Soviet Central Asia in the Information Policy of Radio Liberty (1950s – early 1980s)]. Izvestiya Uralskogo federalnogo universiteta, Ser. 2, № 111. Pp.148-156. [in Russian].
2. Bajmolda D., 2011. Shyndyq zharshysy [Herald of Truth]. Almaty: Nur-print 75.

336 p. [in Kazakh].

3. Sosin Dzh., 2008. Iskry svobody. Vospominanie veterana radio [Sparks of Freedom: A Radio Veteran's Recollection]. Moscow. 246 p. [in Russian].

4. Kudajbergen K. date unknown. Izdana dvuhtomnaya «Istoriya Kirgizii» [A two-volume "History of Kyrgyzstan" has been published] // Radio Svoboda, Turkestanskaya redakciya. 2 p. [in Russian].

5. Kolchina A.S., 2010. Radio Svoboda v 50-70-e gody XX veka: poisk form propagandy v period Holodnoj vojny [Radio Svoboda in the 1950s-70s: Searching for Forms of Propaganda during the Cold War]. Vestnik Moskovskogo Universiteta, Ser. 10, № 3. Pp. 103-116 [in Russian].

6. Manas. 18.04.1968. Qazaq SSR tarihy atty kitap turasynda [About the book "History of the Kazakh SSR"] // Azattyq radiosy, Turkistan redakciyasy. 2 p. [in Kazakh].

7. Medushevskaya O.M. 2017. Sobranie sochinenij v 4 t. T. 2. Istochnikovedenie: teoriya, istoriya, metod [Collected Works in Part 2. Source Studies: Theory, History, Method]. Moscow-Berlin: Direkt-Media. 880 p. [in Russian].

8. Nuriden R.Sh., 2012. Halyqaralyq radiozhurnalistika [International radio journalism]. Almaty: Ekonomika. 226 p. [in Kazakh].

9. Nitur. date unknown. Professor Kerekesh – izuchenie Vostoka [Professor Kerekesh - Study of the East] // Radio Svoboda, Turkestanskaya redakciya. 4 p. [in Russian].

10.Oraltay H., 17.12.1967. Turkistandyq etnografardyn Ashkhabattagy zhinalysy [Meeting of Turkistan ethnographers in Ashgabat] // Azattyq radiosy, Turkistan redakciyasy. 3 p. [in Kazakh].

11.Oraltay H., 19.12.1967. Amerika gylymynyn Qazaq tarihy turasyndagy pikiri [American science's opinion on Kazakh history] // Azattyq radiosy, Turkistan redakciyasy. 3 p. [in Kazakh].

12.Oraltay H., 23.11.1967. Qazaqstan zhoninde Turkiya baspasozinde bolgan bir aitys [A controversy in the Turkish press about Kazakhstan] // Azattyq radiosy, Turkistan redakciyasy. 3 p. [in Kazakh].

13.Oraltay H., 11.01.1968. Turkistan tarihy kim burmalauda? [Who is distorting the history of Turkistan?] // Azattyq radiosy, Turkistan redakciyasy. 3 p. [in Kazakh].

14.Oraltay H., 21.01.1969. Tarih pani oqushylaryna zhetkilikti oqulyqtar berilmeude [History students are not being provided with enough textbooks] // Azattyq radiosy, Turkistan redakciyasy. 3 p. [in Kazakh].

15.Oraltay H., 15.11.1977. Zhurtshylyq nazaryn alzhastyru ushin zhaltarylğan tarihi shyndyqtar [Historical truths that have been evaded to divert public attention] // Azattyq radiosy, Qazaq bolimi. 3 p. [in Kazakh].

16.Sultan. 3.11.1964. Neskol'ko voprosov direktoru Nauchnoj biblioteki Kazanskogo universiteta Karimullinu [Several questions to the director of the Scientific Library of Kazan University Karimullin] // Radio Svoboda, Tataro-bashkirsкая redakciya. 3 p. [in Russian].

Ақтайлақ Б.Б.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

e-mail: a.bakytzhan1992@gmail.com

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ
ТЕКЕТІРЕС: ЦЕНЗУРА ЖАҒДАЙЫНДА
БАЛАМАЛАРДЫ ІЗДЕУ**

Аңдатпа. Бұл мақала «Азаттық» радиосының кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихын жариялаудағы қызметін талдауға арналған. Өткен ғасырдағы радиохабарларды шолу негізінде ресми кеңестік тарихнамаға қарсы тұрған Қазақстанның өткеніне балама көзқарасты таратудың маңызды арнасы ретінде радиостанцияның рөлі зерттеледі.

Зерттеу радиобағдарламалар мен жарияланымдарды талдауды, әңгімелерді анықтау үшін дискурсты талдауды және радионы қоғамдық қабылдауды тарихи және мәдени бағалауды қамтитын кешенді әдістемеге негізделген.

Мақалада Азаттық радиосы кеңестік тарихи шығармалардың идеялық жағын дәйекті түрде сынға алып, тарихи зерттеулерде объективтілікке, шындыққа, цензураға жол бермеуге шақырғаны көрсетілген. Радио Алаш зиялыларын халық қаһармандары, өзін-өзі тану жолындағы күрескерлер ретінде көрсетіп, оларды оңалтуға ерекше көңіл бөлді. Кеңестік тарихнамадан айырмашылығы, «Азаттық» Қазақстанның Ресейге қосылуының ерікті сипатын жоққа шығарып, республиканың КСРО құрамындағы тәуелді мәртебесін атап өтті. Сондай-ақ радиостанция ұлттық құндылықтарды белсенді түрде насихаттап, тыңдаушыларды қазақ тарихына қатысты шетелдік ғылыми еңбектермен таныстырып, ақпараттық кеңістікті кеңейтіп, өткеннің маңызды оқиғалары мен қайраткерлеріне балама көзқарас ұсынып отырды. Мақалада Азаттық радиосының кеңестік тарихнамаға сыни көзқарасты қалыптастырудағы және идеологиялық қысым жағдайында ұлттық тарихи жадыны сақтаудағы маңызды рөлі атап өтілген.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, тарихнама, Алаш, тарихи жады, цензура, Азаттық радиосы, Хасан Оралтай.

Дәйексөз үшін: Ақтайлақ Б.Б. Қазақстан тарихнамасындағы ақпараттық текетірес: цензура жағдайында баламаларды іздеу // Мәдени мұра. 2025. №1 (108). 100-114 б.(Орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.07>

Aktailak B.B.

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan

e-mail: a.bakytzhan1992@gmail.com

INFORMATION CONFRONTATION IN THE HISTORIOGRAPHY OF KAZAKHSTAN: SEARCH FOR ALTERNATIVES UNDER CONDITIONS OF CENSORSHIP

Abstract. This article examines the role of Radio Azattyk in covering Kazakhstan's Soviet-era history, offering an alternative to official Soviet historiography. Analyzing past radio broadcasts, it highlights the station's efforts to challenge ideological bias and promote historical objectivity.

The study is based on a comprehensive methodology, including the analysis of radio programs and publications, discourse analysis to identify narratives, and a historical and cultural assessment of public perception.

The article shows that Azattyk consistently criticized the ideological bias of Soviet historical works, calling for objectivity, truthfulness, and freedom from censorship in historical research. A key focus was the rehabilitation of the Alash intelligentsia, presenting them as national heroes and fighters for self-determination. In contrast to the Soviet narrative, Azattyk denied the voluntary nature of Kazakhstan's accession to Russia and emphasized the dependent status of the republic within the USSR. It actively promoted national values and introduced listeners to foreign scientific works on Kazakh history, expanding the information space and offering an alternative view of key events and figures of the past. The article emphasizes the significant role of Radio Azattyk in shaping a critical attitude toward Soviet historiography and in preserving national historical memory in the face of ideological pressure.

Keywords: history of Kazakhstan, historiography, Alash, historical memory, censorship, Radio Azattyk, Hasan Oraltay.

For citation: Aktailak B.B. Information confrontation in the historiography of Kazakhstan: search for alternatives under conditions of censorship // Madeni mura. 2025. №1 (108). 100-114 p. (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v21.i1.07>

Сведения об авторе:

Ақтайлақ Бақытжан Болатбекулы, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-7614-2935

Scopus ID: 57297917500

Авторлар туралы мәлімет:

Ақтайлақ Бақытжан Болатбекұлы, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-7614-2935

Scopus ID: 57297917500

Information about authors:

Aktailak Bakytzhan, PhD doctoral student, L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-7614-2935

Scopus ID: 57297917500

FTAMP 16.21.51

Абдукамалова Э. С.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

Астана, Қазақстан

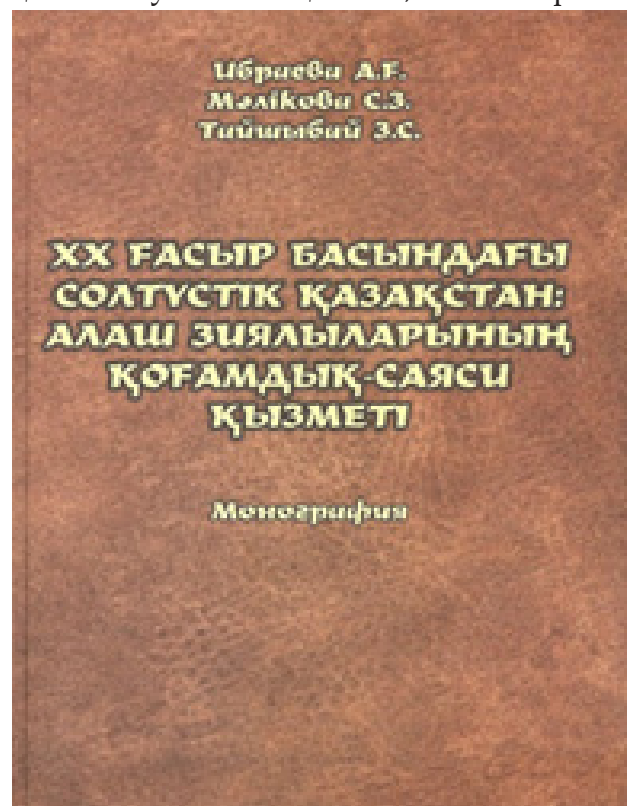
e-mail: Abdukamalovae@mail.ru

**Ибраева А.Ғ., Мәлікова С.З., Тайшыбай З.С.
«XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН: АЛАШ
ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ»
монографиясына,
Ибраева А.Ғ., Мәлікова С.З.,
Тайшыбай З.С., Темірханова А.
«ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨҢІРІНДЕГІ АЛАШ
ҚОЗҒАЛЫСЫ МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІНДЕ»
мұрағаттық құжаттар және материалдар жинағына
шолу**

«XX ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі» атты монографиялық еңбекте Қазақстан тарихындағы Алаш қозғалысының тарихи маңыздылығы, Алаш саяси партиясының және Алашорда үкіметінің Солтүстік Қазақстандағы қоғамдық-саяси қызметі, рухани мұрасы жайында құнды мәліметтер берілген. Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысының қайраткерлері, олардың қозғалысқа қатысуынан бастап, күрескерлік деңгейге көтерілуі нақты деректік материалдармен, мысалдармен пайымдалған. Сондай-ақ, кітапта Алаш қайраткерлерінің қызметі, олардың қилы тағдыры, қуғын-сүргінге ұшыраған кездегі тергеу істері және сол кезеңдегі саяси мәселелер жайында мол ақпарат қамтылған.

Монографиялық еңбектің «Теориялық-методологиялық негіздері» тарауы «Алаш қозғалысының Қазақстан тарихындағы маңыздылығы», «Мәселенің

тарихнамасы және деректер», «Алаш қозғалысының тарихи концепті және оның ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуына ықпалы», «Солтүстік

Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысын кезеңдеу мәселелері» бөлімдерінен, «ХХ ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан және Алаш» тарауы «Өңірдегі саяси, әлеуметтік-экономикалық ахуал», «Петиция жөніндегі түсінік, петиция жолдау тарихынан», «Алаш қозғалысының Қазақстанның солтүстік өңіріндегі көріністері», «Мерзімді басылымдар мен ұйымдар» бөлімдерінен, «Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы» тарауында «1916 жылғы оқиғалар және Ақпан төңкерісі», «Қазақ съездері», «Алашордашылар жалпы Сібір съезінде», «Солтүстік Қазақстандағы «Аққұсақ» жиылысы», «Алаш қайраткерлерінің Кеңес өкіметіндегі қызметі», «Алаш қайраткерлерінің рухани мұрасы», «Қазақстанның солтүстігіндегі Алашордашылар қазақ жастарының «Жас Азамат» газеті» бөлімдерінен және «Алаш, Солтүстік Қазақстан өңірі ұлт-азаттық қозғалысының өкілдері» тарауынан, пайдаланылған әдебиеттер мен қосымшалардан тұрады.

Қазіргі таңда қоғамдық сананы жаңғыртудың ерекшелігі өткен әкімшілік-командалық жүйеден қалған стереотиптерден арылу, жаңа адамгершілік пен құқықтық сананы қалыптастыру арқылы әділ демократиялық қадам жасау сияқты істерді жүзеге асырудан көрінеді. Ғылыми-сараптамалық қауымдастықта шешімін табуы қажет мәселе – Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 24 қарашасындағы «ХХ ғасырдың 20-50 жылдар аралығындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы аясында қыруар шаруаны атқарып, нәтижесін беру еді. Осыған орай, зерттеуші ғалымдарға

көптеген архив қорларының есігі ашылып, бұрын беймәлім болған жабық қорлардың деректерімен танысуға мүмкіндік туды.

Монографияда Солтүстік Қазақстан өңірінде қызмет еткен ХХ ғасырдың басындағы көкірегі ояу Алаш арыстарының бірегейлері Мағжан Жұмабаев, Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов, Абдолла Байтасов, Бірмұхамет Айбасов, Ахмет Баржақсин, Мұхтар Саматов, ағайынды Мұсылманбек және Мұратбек Сейітов сияқты тұлғалардың өмірі мен қызметі, олардың құнды мұралары жан-жақты қарастырылған.

Еліміздің тәуелсіздігі мен ұлтының жарқын болашағы үшін аянбай күрескен арыстар сол кезеңде барлық мәселеде белсенділік танытқандығы байқалады. Атап айтқанда, Қазақстанда құқықтық мемлекет құрылымын қалыптастыру, оны ұлттық мақсат пен мүддеге сәйкес үйлестіру, елде қазақ ұлтының жетекшілік позициясын айқындап беру, ұлттардың тиянақты қарым-қатынасын қалыптастыру, Қазақстан құрамына түрлі әкімшілік жүйеге бағындырылған қазақ жерлерін біріктіру, елдегі экономикалық игіліктерге ие болу, халықтың әлеуметтік тұрғыдан берік қорғалуын қамтамасыз ету және рухани сұраныстарын ұлттық менталитетке сәйкес өтеу бағыттарында белсенді қызмет атқарған Алаш қайраткерлерінің солтүстік өңірдегі қызметі ғылыми тұрғыда нақты деректермен негізделген. Әсіресе, Алашорданың Орталық және Ақмола облыстық комитеттерінің бірлесе атқарған қызметтерін барынша терең қарастыру, Қызылжар қаласындағы іс-

әрекеттері, Оралдағы, Қостанай мен Торғайдағы, Жетісу өлкесіндегі, Ташкент, Омбы қалаларындағы байланыстарының өзіндік тарихы мен ерекшеліктерін айқындау арқылы Қазақстанның солтүстік өңіріндегі Алаш қозғалысы мен қайраткерлерінің іс-әрекетіне қатысты тың пікірлер айтылып, ғылыми тұжырымдалған.

Солтүстік Қазақстандағы Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі және рухани мұрасын зерделеу мақсатында *«Қазақстанның Солтүстік өңіріндегі Алаш қозғалысы мұрағат деректерінде»* мұрағаттық құжаттар және материалдар жинағы да әзірленген.

Жинақ «Мағжан Жұмабайдың рухани мұрасы», «Жұмағали Тілеулиннің қызметі және рухани мұрасы», «Көлбай Төгісов», «1918-1919 жж. Солтүстік Қазақстандағы Алаш зиялыларының

мақалаларынан», «Алаш бойынша қосымша құжаттар», «Алаш естелік» атты бөлімдерден тұрады.

Авторлар осы мәселелер төңірегіндегі бұрын айналымға енгізілмеген деректерді қарау арқылы еліміздің солтүстік өңіріндегі Алаш қозғалысының тарихын жан-жақты әрі терең қарастырып, объективті түрде баға беруді мақсат етіп қойған.

Ғылыми монография мен жинақта Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві, Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві, сондай-ақ Ресей Федерациясы архивтерінің қорларындағы Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі, қилы тағдыры, құнды мұралары және тергеу істері, сондай-ақ XX ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің орнауымен қабылданған заңнамалық құжаттар, Алашорда үкіметінің және қазақ зиялыларының тағдыры мен байлардың мал-мүлкін тәркілеуге қатысты құжаттар қарастырылған. «Жас азамат», «Бостандық туы» сияқты Алаш қайраткерлерінің тікелей атсалысуымен жарық көрген баспасөз материалдары да жинақты құрастыруға арқау болған.

Еліміздің солтүстік өңіріндегі Алашорданың тарихи процестердегі рөлі, тәуелсіздік үшін күресі жайлы тың деректер еңбектердің құндылығын арттыра түскен.

Ғылыми монография мен жинақ Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2022-2024 жылдарға арналған ШЖК АР14870568 «XX ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі

және рухани мұрасы» гранттық жобасын іске асыру аясында дайындалған.

Қорыта айтқанда, Алаш қозғалысы Отан тарихының айшықты беттерінің бірі саналады. Азаттық пен еркіндік, өркениетті қоғамда өмір сүруге деген ұмтылыс, мемлекетті құру мен басқарудың жарқын үлгісін жасау, бақуатты да зайырлы қоғам орнату – Алаш қайраткерлерінің үнемі қаперінде болған баға жетпес құндылықтар.

Кеңестік жүйенің озбыр әрекеттерінен жазықсыз жапа шеккен Алаш арыстарын толық ақтау, олардың құнды мұраларын зерттеу – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Осы ретте, Алаш қозғалысына және қазақ ұлт зиялыларының өкілдеріне қатысты ғылыми пайымдаулар мен зерттеулер жүргізуде жоғарыда аталған еңбектердің маңызы өте зор және болашақта жаңаша көзқарастағы ғылыми еңбектердің жарық көруіне ықпалын тигізері сөзсіз.

Автор туралы мәлімет:

Абдукамалова Эльмира Серікбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана,

Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-3534-9080

Сведение об авторе:

Абдукамалова Эльмира Серикбаевна, кандидат филологических наук, доцент, научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-3534-9080

Information about author:

Abdukamalova Elmira Serikbaevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, scientific adviser, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-3534-9080

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

*Бас редактор – Әбдіғалиұлы Б.
Жауапты редактор – Искаков Қ.А.
Редакторлар – Оспанова А.К.,
Султанова А.К.
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.*

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

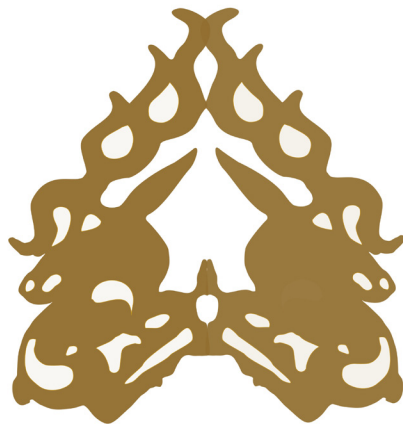
Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.

Басуға 20.03.2025 ж. қол қойылды.
Пішімі 205 x 275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.

Таралымы 150 дана

«Астана қаласының жас мүгедектері»
ҚБ баспаханасында басылды.
Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Е 489, 6
Тел.: 8 701 251 90 17

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

